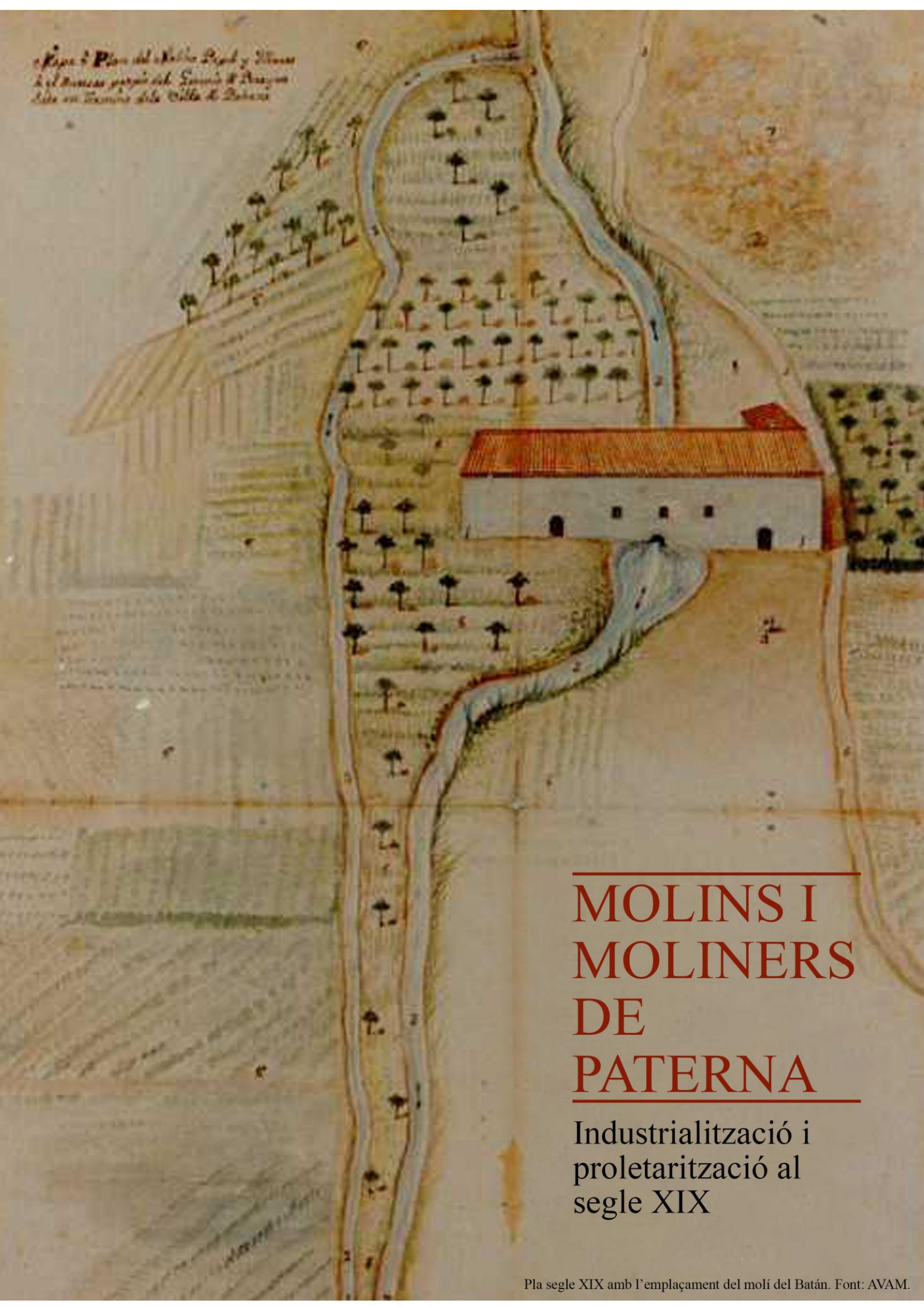

*Plano de Plan del Molino de Paterna y de las
de las Casas y de las Casas de Paterna
de las Casas de Paterna*

MOLINS I MOLINERS DE PATERNA

Industrialització i
proletarització al
segle XIX

ÍNDEX

Introducció.	3
Classificació, paisatge i evolució.	4
1. Molins de Paterna, classificació i territori.	4
Quadre 1. Molins catalogats.	4
2. Evolució històrica.	6
De l'Antic Règim a la Industrialització.	10
1. Arrencada de la molinaria.	10
2. Els molins fariners de Paterna.	13
3. Molinaria i indústria farinera.	16
Quadre 2. Dades territori valencià.	17
La producció farinera.	18
1. Mercat i demanda.	18
2. L'estructura gremial i els moliners de Paterna.	24
Conclusions.	30
Annex: la molinaria als principals centres productors regionals.	34
Quadre 3. Molins i fàbriques de farina a les províncies espanyoles.....	37
Annex fotogràfic.	38
Bibliografia.	42

Introducció.

L'objectiu del present treball és realitzar una aproximació als estudis dels molins, els quals, com a auxiliars de l'agricultura amb orígens ancestrals, escenifiquen de forma paradigmàtica el canvi cap a la indústria farinera durant el procés d'industrialització i testimonien d'aquesta evolució al llarg del segle XX. Prenent com a exemple els molins del municipi de Paterna, els quals constitueixen l'objecte principal d'estudi, veurem a través d'ells aquesta transformació, tant l'industrial com la dels moliners mateixos. Una aproximació, en definitiva, al llarg procés de ruptura de l'Antic Règim acomplit durant tota la centúria, per tal de veure el conjunt de les transformacions on el progrés tècnic, la utilització de les noves tecnologies, les millores en les comunicacions i en els mitjans de transport, estimulen el mercat i la demanda propiciant així dos importants processos: el de la industrialització i el de la proletarització. Per tot això, he fet servir bibliografia especialitzada i he consultat fonts primàries com ara *Estadística Administrativa de la Dirección General de Contribuciones* de 1855, la *Guía fabril e industrial de España* de Giménez Guted publicada el 1862, sense oblidar les consultes dels censos de diversos anys a l'Arxiu Municipal de Paterna. En primer lloc, em centraré en qüestions relacionades amb l'enumeració i la classificació dels molins de Paterna a partir del *Catálogo de Bienes y Espacios Protegidos del Ayuntamiento* d'aquest municipi, incloent en aquesta part una descripció de l'espai hidràulic, del territori i del paisatge on s'insereixen, així com un repàs del context i de les dades històriques en relació als molins i al municipi, des de la baixa Edat Mitjana fins a finals del segle XVIII. A continuació, em centraré amb més detall en la descripció dels diferents factors que van propiciar l'eclosió molinera al període 1760-1860, continuant amb una descripció dels molins fariners de la localitat. A l'apartat següent, tractaré les dades de producció al territori valencià, durant un període aproximat que va des de 1840 fins 1920, així com el mercat, la demanda i la política governamental. El punt següent tracta la qüestió gremial, tot veient el passatge de l'Antic Règim fins a la Industrialització, del gremi al treballador assalariat, tot acabant amb unes conclusions que engloben les idees principals del treball en conjunt. A l'annex, tractaré la molinaria en els principals centres productors fariners regionals perquè servisquen com a mode de comparació.

Classificació, paisatge i evolució.

1. Molins de Paterna, classificació i territori.

Segons les dades aportades pel *Catálogo de Bienes y Espacios Protegidos del Ayuntamiento de Paterna*, el conjunt moliner recollit i catalogat al terme municipal de Paterna consta d'un total d'11 molins. Del total, tres molins no presenten restes aparents, un molí conserva part del casal en ruïnes sobre cota zero, i la resta conserva la seua estructura en peu, en diferents estats de conservació. La seua catalogació ve motivada per “*l'actualització del coneixement i de l'estat dels jaciments arqueològics coneguts dins el terme municipal*” [així com per] “*l'establiment de l'àrea i de les normes de protecció d'aquestes*”¹, tot plegat derivat del Projecte d'Intervenció arqueològica, signat amb data del 4 de desembre de 2008, on s'indica que l'apartat arqueològic hauria de contemplar una sèrie d'elements patrimonials. Pel que fa al patrimoni hidràulic, s'indica que “*el territori regat per les aigües del riu Túria que ha de ser estudiat com una unitat des del punt de vista arqueològic i etnològic per a entendre l'origen i l'evolució d'aquest territori*”². Els molins inclosos han estat catalogats atenent a les categories de BIC (Béns d'Interès Cultural), BRL (Béns de Rellevància Local) o BC (Béns catalogats).

Quadre 1. Molins catalogats.

Element catalogat	Categoria	Tipus d' element	Cronologia
1. Molí del Testar	BRL	Molí Hidràulic	Contemporània.1837-1840
2. Molí de l'Escaleta	BRL	Molí Hidràulic	Contemporània.1837-1840
3. Molí del Martinet	BRL	Molí Hidràulic	Baixmedieval i contemporània
4. Molí de Martinete	BRL	Molí Hidràulic	Baixmedieval y contemporània
5. Molí de la Tandra	BRL	Molí Hidràulic	Contemporània. 1836
6. Molí del Batà	BRL	Molí Hidràulic	Baixmedieval i contemporània
7. Molí de la Penya	BRL	Molí Hidràulic	Contemporània
8. Molí del Vado	BRL	Molí Hidràulic	Moderna-Contemporània
9. Molí de Cardona	BC	Molí Hidràulic	S. XVIII, cap a 1776
10. Molí de Donderis	BRL	Molí Hidràulic	Contemporània s. XIX
11. Molí de les Xiques	BC	Molí Hidràulic	Contemporània s. XIX

Font: elaboració pròpia a partir de la memòria informativa arqueològica.

¹Algarra Pardo, V. (2009). *Memoria informativa arqueològica: Memoria de los resultados de la prospección arqueológica para la redacción del Catálogo de Bienes y Espacios Protegidos de Paterna*. Pàg. 5.

² Ídem. Pàg. 5.

Els molins de Paterna es constitueixen seguint el model andalusí de roda horitzontal instal·lada en una cavitat inferior (cacau) per on circula l'aigua, el que els fa passar desapercebuts davant d'altres molins més arrelats en l'imaginari col·lectiu. No disposen de l'ostentositat que caracteritza els molins de vent amb les seves aparatoses i vistoses aspes, ni tampoc la del seu equivalent, el molí hidràulic de roda vertical de paletes, és a dir, la roda exterior adossada a l'edifici que deixa a la vista el seu tradicional funcionament. El motiu s'explica “*per la versatilitat ecològica, econòmica i social d'aquest model tecnològic*”³.

Es fa necessari esmentar la inèrcia que els mou i sobre la qual s'assenten els molins per tal de comprendre millor aquests espais i el lloc on s'integren. La força motriu procedeix de la Séquia de Montcada, un espai hidràulic d'una llargària aproximada de 32,8 kilòmetres que rega una superfície d'unes 6,343 HA fins a la seua desembocadura al barranc de l'Arif, entre Puçol i Sagunt. Quan la població àrab s'assentà al territori valencià a partir del segle VIII, projectà la construcció d'un extens sistema de regadiu que va perdurar i va continuar consolidant-se més enllà de l'ocupació cristiana del segle XIII, moment en què ens apareix la primera referència coneguda de la Real Séquia de Montcada. Aquest territori, per tant, ha estat modelat a través de l'aigua, les seues sínies, séquies i molins que són el seu producte, configurant així el paisatge, la cultura i el teixit social resultat de la interacció dels seus habitants amb el medi i la gestió dels seus recursos. Ja des dels primers pobladors àrabs, de forma insòlita, el regadiu fou essencial per a la configuració d'un mode de vida i un paisatge singular que generà un espai cultural diferent, ja que l'obtenció, conducció i distribució de l'aigua estaven relacionades directament amb les activitats productives i amb l'organització de l'espai.

Aquests molins són uns edificis singulars que, per la seua adaptació concreta als condicionats paisatgístics, estan estratègicament situats per tal de no alterar el curs normal de l'aigua, obeint a la idea innata de sostenibilitat que la població musulmana aplicà a la gestió del preuat recurs hídric, un bé comunal vital per l'economia i el manteniment dels

³Peris Albentosa, T. (2012). “La molinería hidráulica en el territorio valenciano durante los siglos XIII- XIX”, en *Investigaciones Geográficas*, nº 57 pp. 39-60. Pàg. 52. Citant aquest autor: “*Nadie discute ya la alta eficiencia energética, que se conseguía haciendo trabajar el chorro a presión contra los álabes de una rueda horizontal, gracias a la altura del agua acumulada en la acequia o a la columna acopiada en el interior del cubo... estas ruedas horizontales eran simples, robustas, eficientes y versátiles, permitiendo rodar tanto a pequeños molinos con caudales escuálidos como hacer trabajar grandes instalaciones molineras allí donde la corriente era lo suficientemente abundante y regular*”.

habitants del territori. Dins d'aquesta idea de gestió dels recursos, els molins s'integren al conjunt d'elements que compleixen aquest propòsit, com també ho són la xarxa de séquies, sínies, basses, distribuïdors, etc., que configuren a través de l'aigua un paisatge únic. La gestió d'aquests béns per part de la població és una característica molt important vinculada estretament amb l'anterior, ja que el paisatge és el resultat de la gestió de l'aigua. Segons apunta Elinor Ostrom, aquesta organització complexa del regadiu de l'horta de València és una exemple clar de com “*en determinats casos, ni el mercat ni l'Estat són el millor per garantir la sostenibilitat dels recursos. (...) Hem après que els esforços per atorgar la responsabilitat total a experts externs tenen poques probabilitats de protegir els recursos a llarg termini. La complexitat dels recursos a nivell local, regional i nacional requereixen de sistemes complexos de governament que involucren la contribució ciutadana de diverses maneres*”⁴. Per tant, l'autogestió dels béns comuns, en relació amb el paisatge creat a partir del conjunt d'elements que conformen el regadiu, són la base d'una cultura i d'un espai únic com ho és l'Horta de València.

2. Evolució històrica.

Els molins de Paterna s'insereixen en aquest marc estructural, complint, fins ben entrat el segle XIX, la històrica funció de cobrir les necessitats bàsiques de la societat de l'entorn, car la seua principal missió era abastir de farina a la població. Un treball essencial durant tota la Baixa Edat Mitjana, ja que els cereals per fer pa, el blat i el ségol, eren els principals productes cultivats, juntament amb les vinyes i les oliveres, resultats d'una economia de subsistència. Després de la donació de les alqueries de Paterna i Manises a Artal de Luna el 1237, per part de Jaume I, la població passà d'una societat mercantil-tributària a una de tipus feudal, sistema que regirà a partir d'aquell moment aquestes xicotetes poblacions. El règim feudal es materialitzà, amb el tipus de relacions que s'estableixen amb el nou propietari dels recursos, en un sistema on domina de forma general la enfiteusi, treball de la terra a canvi dels censos en diners o collita, al qual cal afegir una sèrie d'impostos com per exemple el “*dret de gallines*” i l’“*alfatrà*”, impostos exclusius pels veïns musulmans; el primer obligava al pagament d'una gallina per casa, el segon es pagava per persona i ambdós estaven destinats al senyor; un altre impost era

⁴Ostrom, E. (2008). “El gobierno de los bienes comunes desde el punto de vista de la ciudadanía”. En *Genes, bytes y emisiones: Bienes comunes y ciudadanía*. Helfrich, S. Ediciones Böll., pp 268-278. Pàg. 278. El sistema de regadiu de l'horta de València fou objecte d'estudi per Elinor Ostrom, juntament amb altres com ara els de Nepal i Filipines, així com la gestió d'altres tipus de recursos, estudis pels quals li van atorgar el Premi Nobel d'Economia el 2009.

el “*morabatt*”, que va perdurar fins el 1764 i que es pagava al rei. A part d'això, la població havia de pagar per tal d'utilitzar els monopolis o bé arrendar-los: forns, carnisseries, ferreries i molins, tot de propietat senyorial. Els impostos esmentats són un bon indicador per aproximar-nos als habitants del municipi, sobre els quals, senyala Ferrer Mallol, “*el 1409 la població musulmana representava el 44% del total a Paterna, mentre que el 1426 arribava només al 37,5%*”⁵.

Peris Albentosa matisa l'assumpte del control senyorial sobre els monopolis, al territori valencià, i l'obligació dels seus vassalls de moldre al molí del senyor. Aquest autor apunta que la capacitat d'establir molins fou sempre compartida entre la corona i els senyors⁶. A més, es compaginà el monopoli d'utilització dels senyors amb les necessitats i exigències del mercat, afeblint encara més els drets d'utilització a finals del segle XIV amb la proliferació dels arrendaments i la necessitat de desfer-se d'aquests en moments de crisi, acceptant fins i tot que “*la corona establira aquest tipus d'instal·lació d'aprofitament energètic de les aigües i els municipis les construïra*”⁷. Segons l'autor, aquesta situació propicià la mercantilització de la mòlta i que la propietat de molts casals estiguera en mans de grups benestants no senyoriais. Paterna comptava en aquest període amb tres molins, el de la *Vila de Paterna* o *del Martinet*, el molí conegut com el *de Ferrando, Martinete*, actualment molí *Real*, i el del *Batan*, tots exercien les mateixes funcions. El molí del *Batan*, originàriament fariner, fou adquirit pel gremi dels *paraires* el 1531, passant així a ésser un espai bataner, funció per la qual serà conegut i anomenat fins a hui dia.

⁵Ferrer Mallol, Mª T. (2002). “Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo XV: la población”. En *VIII Simposio Internacional de Mudéjarismo. De mudéjares a moriscos: una conversión forzada: actas*. Teruel. Centro de Estudios Mudéjares. Instituto de Estudios Turolenses, pp. 27-153. Pàg. 90. Segons aporta l'autora: “*el número de moros que proporciona el “dret d'alfatrà” [com que el pagava cada musulmà indica el total de la població] sigue su propia dinámica, que no coincide exactamente con la de las casas, puesto que uno de los momentos de menor número de casas, 105, en 1426, es cuando hay más contribuyentes de “alfatrà”, 433, mientras que en el momento en que había 136 casas, los contribuyentes fueron sólo 310; esos contrastes evidencian una cosa tan normal como que las casas pueden estar más o menos llenas, según la dinámica familiar. La representación del municipio la ostentaba un cristiano en 1403*”.

⁶Peris Albentosa, T. (2012). “La molinería hidráulica en el territorio valenciano durante los siglos XIII-XIX”. En *Investigaciones Geográficas*, nº 57. pp. 39-60. L'autor afirma: “*Durante los siglos XIV y XV, infinidad de señores aprovecharon las debilidades de la corona para edificar molinos sin el preceptivo establecimiento del Real Patrimonio. Y las cartas pueblas posteriores a la expulsión morisca de 1609 contribuyeron a reforzar los derechos privativos y prohibitivos de barones e instituciones eclesiásticas sobre casales molineros. Únicamente a partir de 1760-70, el Real Patrimonio se esforzó para hacer efectivos los derechos enfiteúticos derivados de la existencia de molinos (canon anual y el luismo originado por cada alienación del inmueble), tanto en los realengos como en los señoríos*”. P. 54.

⁷Ídem. Pàg. 55.

El període modern s'inicia amb Enric d'Aragó convertit per Ferran el Catòlic, el 1473, en I Duc de Sogorb i senyor de Paterna, a més d'ocupar el càrrec de Lloctinent Reial del Regne de València. El segle XVI obre amb la greu crisi alimentària de 1503, que provocà motins a la ciutat de València a causa de la manca de pa. El 1519, una conjunció de fets com ara l'aparició de la pesta i la fugida de la noblesa i de les autoritats de la ciutat, la crisi de queviures i les incursions dels pirates nord-africans, desembocà en les cèlebres Germanies. Durant aquesta revolta, amb Paterna sota el control de la ciutat de València, el municipi fou saquejat per les tropes reials juntament amb altres del Camp del Túria durant la tardor de 1521, a més de “forçar a batejar-se a molts musulmans i acarnissar-se amb ells i els seus béns”⁸. Al segle XVI, contrasta una primera meitat marcada per les Germanies i on s'imposa econòmicament el camp per sobre de la ciutat, amb una segona meitat que inverteix aquesta tendència: la ciutat s'imposa per damunt de la crisi rural, marcada pel creixent desequilibri entre la població cristiana i la població musulmana.

La base econòmica continua sent l'agricultura, predomina el cultiu del blat per damunt dels altres, encara que destaca el cultiu de la morera, base de la indústria de la seda. L'activitat artesanal i mercantil juga també un rol econòmic important, que es veu representada en l'elevat nombre de gremis de la ciutat de València, on se'n comptaven 46 al primer quart del segle XVI, “dins dels quals sobresurten els orientats a la manufactura tèxtil”⁹. Entre ells està el Gremi dels Paraires, dedicat a comprar i preparar la llana abans de ser convertida pels teixidors en draps o teixits, i que controlava també la seva posterior comercialització. Segons senyala Enric Guinot¹⁰, aquest gremi arrendarà el molí de Batan el 1531 i, més tard, el 1585, el comprarà definitivament, coincidint amb l'abans esmentada preeminència econòmica de la ciutat per damunt del món rural, i motivada al seu torn per una pujada del comerç deguda a la “*translació de l'eix econòmic Sevilla-Lisboa- Anvers cap al Mediterrani*”¹¹.

L'expulsió dels moriscos el 1609 va suposar la pèrdua d'una tercera part de la població, el que es va traduir en un descens de la producció i la conseqüent crisi per a les

⁸Pardo Molero, J.F. “Per salvar la sua ley”. Historia del levantamiento, juicio y castigo de la villa de Benaguacil contra Carlos V (1525-1526)”. En *Sharq Al-Andalus Estudios Mudéjares y Moriscos*. Nº 14-15. Centro de estudios mudéjares- instituto de estudios turolenses. Teruel- Alicante. 1997-1998. Pàg. 122.

⁹Salvador Estaban, E. (1988). “Valencia en el siglo XVI”. En *Historia del pueblo valenciano. II*. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. Pàg. 404.

¹⁰Guinot Rodríguez, E. (2000). *Camins d'Aigua. El patrimoni hidràulic valenciano. I. La Real Acéquia de Moncada*. València. Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanismo i Transport. Pàg. 94.

¹¹Ídem. Pàg. 406.

rendes senyorial. Enric d'Aragó Floç de Cardona i Còrdova, V Duc de Sogorb entre 1608 i 1640, “*suplica – el 1610- al rei perquè li done la possessió de les viles de Paterna, Benaguasil i la Pobla, ja que la ciutat de València va cobrar les 41.596 lliures que varen prestar al rei Alfons V el 1430, qui li va concedir els drets d'aquelles viles fins el pagament*”¹². El plet entre el duc i la ciutat de València serà llarg, i no va ser fins el 1664 que la jurisdicció de Paterna tornà a mans de Lluís Ramon d'Aragó Folc de Cardona i Còrdova, VI duc de Sogorb. Durant el segle XVII, sembla que se generalitze una crisi econòmica. Els comerciants de la ciutat de València s'afebleixen davant la presència de colònies mercantils estrangeres. Tota la indústria en general, i la indústria de la seda en particular, decau entre 1620 i 1670, fins i tot l'arrendament dels delmo no sembla aportar com abans. Hi ha una pèrdua de poder adquisitiu entre les classes urbanes que afecta al consum i que comporta un “*estancament o retrocés de la producció així com una pèrdua de llocs de treball pels artesans*”¹³. Dins d'aquesta conjuntura el molí de Batan patirà un abandó motivat per la reducció de l'activitat gremial; com ells mateixos reconeixien el 1643, el molí ja portava aturat 10 anys, abandó que es prolongà fins principis del segle XVIII¹⁴. A finals d'aquest mateix segle hi ha una millora de les collites i de la producció agrícola, pugen els salaris i millora el poder adquisitiu de les classes populars, hi ha una recuperació del sector tèxtil, apareixen nous gremis, fins i tot els ingressos senyorial semblen recuperar-se¹⁵.

A la segona meitat del segle XVIII, el municipi de Paterna es venut per la IX duquesa de Sogorb, Catalina Antònia d'Aragó Folch de Cardona Fernàndez de Còrdova, a “*Antoni Pardo i Bringas pel preu de 104.920 lliures valencianes al juliol de 1746, creant-se així, per part de Felip V, el comtat de la vila de Paterna en favor d'Antoni Pardo i Bringas*”¹⁶. Durant la segona meitat, Cavanilles, al seu pas pel municipi de Paterna, informa dels conreus i realitza així una descripció de la localitat, senyalant la excel·lència del conreu de la garrofera, les vinyes i les oliveres, així com de les moreres

¹²Fundación casa ducal de Medinaceli:

<http://www.fundacionmedinaceli.org/casaducal/fichacasa.aspx?id=30>.

¹³Ciscar Pallarés, E. (1988). “La sociedad en el siglo XVII”. En *Historia del pueblo valenciano*. II. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. Pàg. 478.

¹⁴Guinot Rodríguez, E. (2000). *Camins d'Aigua...*, op. Cit. Pàg. 94.

¹⁵Pérez García, J M. (1988). “La demografía valenciana de los siglos XVII y XVIII”. En *Historia del pueblo valenciano*. II. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. Pàg. 520.

¹⁶Carreras Candi, F. (DIR). (1920-27). *Geografía del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*. Barcelona, Alberto Martín s.a. pp 994-1009. Pàg. 1000.

de l'horta, per la producció de la seda, i xifra la quantitat de blat collida als seus camps en 1500 cahices¹⁷, prop de 800.000 kg anuals. Segons dades aportades a l'obra de Guinot, al llarg del segle el molí de la Vila de Paterna era utilitzant com a metal·lúrgic i fins i tot fàbrica de pólvora, mentre que el seu veí, el molí Martinet, realitzava funcions diferents, com a martinet i com a batan i va rebre, el 1737, el permís per a posar dues moles farineres. El molí de Cardona, construït el 1776 funcionava com a fariner i arrosser, i el del Batan només s'utilitzava com a molí paperer d'estrassa, fins que el 1722 es va renovar com batan acomplint les dues funcions. El segle XVIII se caracteritzà pel creixement econòmic i l'expansió comercial, fruit de la liberalització, el 1722, del comerç amb Amèrica, el què va impulsar els intercanvis amb l'exterior. L'activitat comercial es desenvolupà considerablement imposant-se així a la tradicional economia de subsistència motivada pel creixement de la producció agrícola amb la venda com objectiu, la demana de productes manufacturats i la necessitat d'importar blat per nodrir a una població en augment.

De l'Antic Règim a la Industrialització.

1. Arrencada de la molinaria.

La veritable eclosió molinera amb l'augment d'aquests edificis, es farà entre 1760 i 1860. Entre els factors que la propiciaren en un primer moment tenim l'augment demogràfic que multiplicà la demanda de blat, l'expansió arrossera i la política centralista i de modernització. Però serà amb la inauguració del període liberal a partir de les Corts de Cadis, amb l'abolició dels senyorius i de les desamortitzacions, quan es començà a liberalitzar el sector, tenint tot plegat una més gran incidència arran els decrets de Mendizabal realitzats a partir de 1835, decrets encaminats a la definitiva liquidació de les estructures de l'Antic Règim. Entre les mesures adoptades hi trobem la desamortització eclesiàstica -l'aprofundiment de les ja iniciades durant el trienni liberal- la desamortització dels censos, la desvinculació i, respecte a la molinaria, en trobem dos decrets que li afecten més directament, com ara: la dissolució dels privilegis gremial i la despatrimonialitat de l'aigua.

La dissolució dels gremis fou llarga i trobà resistències, tot i així, finalment es facilitaria la llibertat d'exercir una professió o indústria. La decadència dels gremis, o al

¹⁷VVAA (1995-1997). *Las observaciones de Cavanilles doscientos años después*. Valencia fundación Bancaja. Pàg. 143.

menys l'intent de fer-los decaure, començà amb el període de la il·lustració; en aquells moments es va intentar acabar amb els monopolis corporativistes a través del centralisme, així com a través “*l'anquilosat desenvolupament de les indústries artesanes que no tenien en compte els avenços tècnics per a la millora de la producció*”¹⁸. El 1783, la Societat Econòmica valenciana proposava la “*supressió dels gremis per ser perjudicials a la indústria i els béns públics*”¹⁹. Malgrat que el 1813 hi existeix un projecte de decret per a la supressió dels gremis, la realitat va ser que se n'anaren modificant i desfent-se dels seus privilegis sense ser abolits definitivament; amb el decret de desembre de 1836 es “*restablia les disposicions sobre la llibertat d'indústria i comerç de les Corts de Cadis, quedant així abolits els gremis com a institució jurídica [però] mantenint-los com a organisme canalitzadors de les imposicions financeres*”²⁰. El 1839 seran inclosos en la Llei d'Associacions Benèfiques, moment en el qual molts d'ells hi desapareixeran. Cap el 1875 encara podem trobar la seva presència: Hisenda, emparant-se en les característiques de les societats benèfiques i religioses dels gremis, volgué requisar el seus béns a través de les lleis de desamortització. Serà justament en aquests moments, quan el gremi dels moliners de València es dissolgué i els seus béns foren venuts, repartint-se els diners entre els seus socis. En una data tan tardana com el 1882, en una reforma més a la contribució industrial, els gremis es tornen a constituir per distribuir a través d'ells els impostos. Aquesta última reconstitució desembocà en la creació de la Cambra de Comerç; finalment, el 1887, es tornà a deixar lloc als gremis a través de la Llei d'Associacions²¹.

El segon dels decrets que afectà l'arrencada de la molinera dins del conjunt de reformes iniciades durant el període liberal fou l'abolició de la condició patrimonial de l'aigua, encara que inicialment, a dins de les mesures adoptades, es continuava exclouent de dita abolició patrimonial el Reial Patrimoni existent. El Reial Patrimoni, durant la segona meitat del segle XVIII, havia proclamat la propietat de les aigües de l'antic Regne de València, el que permetí, paradoxalment “*recuperar el monopoli d'ús d'aquest recurs, el què es materialitzà en la concessió de permisos a particulars per a la construcció d'artefactes hidràulics en terres del senyoriu, permetent incrementar els ingressos de la*

¹⁸ Llopis Sánchez, J. (1985). *El gremio de Molineros de Valencia, y su formación profesional, a finales del siglo XVIII*. Valencia. Escuela Universitaria del Profesorado de EGB de Valencia. P. 21. (TA)

¹⁹ Ídem. Pàg. 23.

²⁰ Bahamonde, A., Martínez, J. (1994). *Historia de España siglo XIX*. Madrid. Cátedra. Pàg. 228.

²¹ Llopis, J. *El gremio de Molineros..., op. Cit.*, pàg. 25

corona”²². Finalment, amb les reformes de Mendizàbal, es posà fi a aquest privilegi Reial. El decret de novembre de 1835 disposava la “*exempció del pagament de tota classe de drets per l’ús de l’aigua i la llibertat d’utilització d’aquesta, així com la concessió de la lliure facultat de construir molins de farina, de paper, oli, batans, etc.*”²³. Tot el conjunt de transformacions legislatives i financeres operades al llarg de la primera meitat del segle XIX fomentaren, a més, la liberalització del comerç interior, donant lloc a l’especialització productiva a nivell regional, tal i com apuntava Garrabou i García Sanz²⁴, fet que es posa en consonància amb el desenvolupament moliner produït arran de les reformes. Per tant, estem davant un conjunt de reformes legislatives aplicades durant el període liberal, el qual, juntament amb els factors de tipus conjuntural com ara l’augment demogràfic i el conseqüent augment de la demanda de blat, entre altres, explica l’expansió de la molinaria i l’augment del nombre de molins construïts.

Durant aquest període es construïren nous molins en Paterna, distingint-la com un important centre productor. A excepció del molí de Cardona, construït en la primera època d’eclosió molinera, a partir de 1836 es construïren sis nous molins, conformant així l’únic conjunt fabril que es podia trobar a l’horta de València al llarg del segle XIX. Segons dades aportades per Vicenç Rosselló, extretes del Plan sinòptic de les séquies del riu Túria de 1828, apareixen un “*total de 112 molins; les 4 principals séquies en contenen el més gran nombre: Montcada en té 27, Favara 24, Mestalla 22 i Rascanya 16*”²⁵. Aquestes dades s’utilitzaren fins el 1840, moment en el què es reimprimí el Plan i s’aportà novetats respecte a la séquia de Montcada, amb nous molins, sumant un total de 31. Segons l’inventari de molins de la província de València de 1847, s’hi compten més de 500 molins al llarg dels pobles²⁶, dels quals 158 es trobaven en les 8 séquies principals de l’horta valenciana; motiu pel qual alguns autors qualifiquen les séquies de Montcada, Favara i Mestalla com a veritables séquies molineres. La més gran concentració lineal sembla ser

²² Ferri, M. (2000). “Molins i moliners al segle XIX. Notes entorn al cens de molins de la província de València de 1847” en *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Thomas F. Glick, Enric Guinot y Luis P. Martínez (eds). Valencia. Institución Alfons el Magnànim. Pàg. 452.

²³ Maluquer, J. (1985). “Despatrimonialització del aigua” en *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona. Crítica. Pàg. 284.

²⁴ García Sanz, A., y Garrabou, R. (1985). *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona. Crítica.

²⁵ Roselló Verguer, V. (1989). “Els molins d’aigua de l’horta de Valencia” en *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al Profesor Antonio López Gómez*. Valencia. Universidad de Valencia. Pàg. 323.

²⁶ Ferri, M. *Molins i moliners al segle XIX...*, op. Cit., pàg. 453. Dades que com apunta l’autor, es veurien incrementats per la falta d’informes de 46 pobles que no van contestar a l’enquesta.

la del tram superior de la séquia de Montcada, corresponent al terme municipal de Paterna: “*en un segment de 4,3 km hi ha uns 10 molins, encara que la més gran densitat de molins per kilòmetres quadrats es dona a l'oest de Campanar, on va arribar a haver-hi 5 casals per km²*”²⁷. Aquest fet ens aporta la idea que, al llarg del segle XIX, aquests molins eren un esbós de la primera indústria que s'anava conformant, degut a que les seues funcions variaven des de la mòlta de blat, fins a la fabricació de paper i teixits, tallar pedra i serrar fusta, tal i com apunta Guinot: “*el gran nombre de molins la convertí en un dels principals centres industrials del segle XIX en tota la Comunitat Valenciana*”²⁸, conformant així l'únic conjunt preindustrial que es podia trobar en l'horta de València.

2. Els molins fariners de Paterna.

El conjunt moliner de Paterna està conformat majoritàriament per molins destinats a la mòlta de grans per a la fabricació de farines. En referència a aquesta activitat, faré una breu ressenya històrica de cadascú d'ells començant pels situats a la capçalera de la séquia de Montcada a l'entrada del municipi. Els primers molins que trobem a la vora de la séquia de Montcada, baixant des del seu començament, és el de *Testar* i el de l'*Escaleta*. Aquests dos molins, que al seu origen només eren un, foren construïts al primer terç del segle XIX; “*apareixen als inventaris de molins de 1840, encara que no s'inclouen als llibre de comptabilitat de la Reial Séquia de Montcada fins 1848, any en què la documentació fiscal ja identifica en aquest lloc dos molins diferents*”²⁹. Aquests dos molins, que comptaven amb tres moles cadascú, sempre foren associats, cadascú d'ells en la documentació, a un moliner que vivia amb la seua família. Varen anar canviant de mans al llarg de la segona meitat del segle XIX segons apareixien nous arrendataris, sense notícies destacables pel que fa a la seua producció, am l'excepció d'una dada que aporta un erudit local que, el 1910, xifra la producció, en mans d'una aquestes famílies, en 2.000 kilograms diaris de farina³⁰. Ens trobem així davant una empresa de tipus familiar, de modesta producció destinada a abastir principalment el mercat local i que fou transformada en arrossera durant la primera meitat del segle XX.

²⁷Roselló Verguer, V. *Els molins d'aigua...*, op. Cit., pàg. 329.

²⁸Guinot Rodríguez, E. (2000). *Camins d'Aigua...*, op. Cit., pàg. 54.

²⁹Ídem. Pàg. 74.

³⁰Cotolí, V. (2017). “Memoria històrica de los molinos de Paterna”. En *Jornades sobre arquitectura tradicional valenciana. Asamblea General extraordinària de 2009*. Segura, C (coord.). Ajuntament de Paterna. Valencia. Pàg. 400.

El molí que esmentaré a continuació és el *Martinet*, també nomenat de la *Vila*, nom que feia referència a la seva pertinença a l'ajuntament i això des de feia molt de temps. L'ajuntament l'arrendava a particulars, fins que, amb la llei desamortitzadora de 1855, l'Estat el ven en subhasta pública l'any 1863. Els nous propietaris el transformaran en una fàbrica de farines, amb quatre moles, donant-hi treball a sis obrers. En l'últim quart del segle, després de la inauguració del tram de ferrocarril València-Llíria que passava per Paterna, s'habilità l'arribada dels vagons fins a la mateixa fàbrica³¹, gràcies a la seua proximitat al ferroviari, el què facilitarà les tasques de càrrega i descàrrega així com la posterior distribució de farines. A inicis del segle XX, aquesta fàbrica-molí patí la seua definitiva transformació deixant de treballar amb la força hidràulica, introduint tant el sistema de cilindres com el de vapor, convertint-se així en una autèntica fàbrica de farines, moment en què els molins propers es voren incapacitats per competir davant aquest gran productor que sobreviurà fins els anys 1970.

El molí *Martinete*, que no cal confondre amb l'anterior, anomenat *Martinet*, estava destinat originàriament, i tal com indica el seu nom, a funcions metal·lúrgiques, però el 1737 se li concedí un permís per posar dues moles farineres³², combinant des d'aleshores les dues funcions. Un dels noms pel qual també fou conegut aquest molí va ser Ferrando, en referència a Ramon Ferrando Montaner que l'adquirí i el convertí en molí fariner exclusivament, el 1887. El 1918, el molí deixà la seua antiga activitat i se convertí en fàbrica de caolí i sorres silícies, aprofitant encara per això la força hidràulica i motivat per la seua incapacitat per competir amb el molí veí, *Martinet*, funció que realitzà fins els anys 1960.

Continuant amb l'obra de Guinot, el molí de la *Tandera* fou construït el 1836 amb una finalitat farinera. La seua construcció es pot fàcilment posar en consonància amb les reformes de Mendizàbal de 1835 i la despatrimonialitat de l'aigua ja descrita més amunt. Durant la segona meitat del segle XIX, el molí fou dividit en dos per ser ocupat per dos germans moliners i les seues famílies respectives, repartint-se les sis moles el 1850; no fou fins el 1900 quan l'adquirí un nou i únic propietari que el transformà i modernitzà, convertint-lo en una autèntica fàbrica de farina.

³¹Cotolí, V. *Memoria història...*, op. Cit., pàg. 407.

³²Guinot, E. *Camins d'aigua...*, op. Cit., pàg. 87.

El molí de *Cardona*, actualment desaparegut, fou inicialment construït el 1776 per un mestre moliner, amb una capacitat per cinc o sis moles. Als pocs anys fou arrendat a tres persones diferents per a ser finalment venut en la dècada següent a Vicente Branchat, amb “*dos moles arrosseres i quatre de farineres en funcionament, amb un casal dividit en dos molins diferents segons el seu ús*”³³. El 1862, segons la *guia fabril e industrial* de Giménez Guted, el molí fariner fou adquirit per la família Cardona per un import de 30.000 reals, comptant aleshores amb tres moles i donant així treball a sis persones. A principis del segle XX fou transformat en una moderna fàbrica de farina. El 1908, els germans Cardona reunificaren els dos molins, utilitzant a partir d'aquell moment tan sols un 15% de força hidràulica. Pocs anys després l'instal·laren el modern sistema de cilindres i treballaren fins els anys 1960. El molí de *Donderis*, situat a prop de l'anterior, fou construït a la vora d'un canal secundari de la séquia de Montcada en la primera dècada del segle XIX arran de les desamortitzacions; inicialment construït com a fariner, funcionà a maquila fins que fou adquirit el 1897 per un nou propietari que canvià completament el seu ús.

El molí de *Batan* és un exemple paradigmàtic de molí transformat, en data primerenca, en moderna fàbrica de farines, el 1840. El 1825, “*el molí era fàbrica batan de draps i paper d'estrassa, propietat del gremi de paraires de València*”³⁴. Com venia dient, el 1840 fou venut a uns particulars que el convertiren en la primera fàbrica farinera moderna de València; tal i com apunta Guinot a la seua obra. Tenia una maquinària per a la neteja i la selecció de la farina, que era introduïda tant en el mercat nacional com en l'internacional, arribant a exportar a Amèrica. El salt qualitatiu i quantitatiu es deu, per tant, a la inversió realitzada en la compra de blat d'alta qualitat, així com a la seua posterior posada en venda al mercat. Aquest molí fabricava farina de millor qualitat que la resta de molins de la província, de manera que gran part de la seua producció es destinava, com ja he apuntat, a l'exportació per la falta de demanda local³⁵. Els propietaris controlaven tot el procés de producció, des de l'adquisició del gra fins a la seua transformació i venda de la farina. Estem, doncs, davant una veritable fàbrica de farina amb una maquinària especialitzada i un elevat grau de comercialització, siguent catalogada com a tal segons la *guia fabril* de 1862, que informava que hi treballaven 31

³³Ídem. Pàg. 89.

³⁴Ibidem. Pàg. 94.

³⁵Ferri, M. *Molins i moliners al segle XIX...*, op. Cit., pàg. 458.

obres. A finals del segle, la fàbrica estava conformada per una societat industrial de tres socis, el que indica el grau de complexitat i competència que anava assolint, el que fa destacar notablement la seua aposta respecte a la resta de molins del municipi. “A principis de la nova centúria, el complexe tenia llum elèctrica, obtinguda en part per la força hidràulica que proporcionava la séquia de Montcada”³⁶. Continuà amb la seua activitat fins els anys seixanta del segle XX.

Un altre molí construït durant la primera meitat del segle XIX és el molí de la *Penya*, construït el 1831 pel mestre moliner José Esteve. Al seu origen hi comptava 3 moles, dos per a moldre farina i una tercera per a l'arròs, produint així, el 1847, 8.000 fanecades anuals, 1.000 més que el molí veí Batan, segons el cens de molins d'aquella mateixa època³⁷. A finals de la centúria el gestionava una societat regular col·lectiva, transformant-lo en una fàbrica de farines amb la instal·lació d'una màquina de vapor el 1891. El 1914 funcionava amb modernes màquines de cilindres, fins el 1930, quan un incendi causà la seua desaparició.

3. Molineria i indústria farinera.

Després de la posada en situació respecte al context en el qual sorgeix i arrenca la molineria, anem a valorar les dades de producció d'aquesta indústria en el territori valencià al llarg del període que va des dels anys 40 del segle XIX fins al seu terme a la segona dècada del segle XX. Per això, utilitzaré els treballs de Joaquín Azagra, Marc ferri; Martínez Serrano i Vicente Soler, entre altres; tots relatius a la molinera i la indústria farinera, així com fonts de tipus fiscal, com ara la *Estadística Administrativa de la Contribución Industrial y de Comercio* de l'any 1857, i la *guía fabril e industrial* de Giménez Guted de 1862. Com podem veure en el quadre 2, seguint a Joaquín Azagra que utilitza la estadística administrativa de l'any 1857, el 39,9% de les quotes pagades en la província de València per matrícules industrials corresponen al sector de la mòlta. La totalitat que representava el sector moliner dins del territori valencià era d'un 45,5%, dins del qual el 51% de la seua valor corresponia a la mòlta de cereals³⁸, mentre que la resta corresponia als molins de xocolata, la fabricació d'olis, als molins de llinosa, etc. Aquesta mateixa font no esmenta el fet que només existien cinc fàbriques de farina considerades

³⁶Guinot, E. *Camins d'aigua...*, op. Cit., pág. 95.

³⁷Ferri, M., *Molins i moliners al segle XIX...*, op. Cit., pàg. 477.

³⁸Azagra Ros, J. (1982). “Noticia de la situación fabril valenciana a mediados del XIX según las fuentes de origen fiscal” en *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. Universidad de Valencia. Tomo I. Valencia. Pàg. 187.

com a tal, ja que podien moldre, cernir i classificar les farines. Tres d'elles es trobaven a València i dos en Alacant, la resta, més de 500, eren molins tradicionals. El nombre de contribuents a la fabricació de farines per a la província de València arribava a 551, en el conjunt del territori valencià era de 1142; lluny dels 2002 contribuents existents només a la província castellana de Lleó, farinera per antonomàsia³⁹.

Quadre 2. Dades territori valencià.

Sector	CASTELLÓN		VALENCIA		ALICANTE		PAÍS V.	
	V.	n.º c.	V.	n.º c.	V.	n.º c.	V.	n.º c.
Textil	15'3	36'9	27'3	36'6	24'7	29'8	24'1	34'7
Sid. y metal	0'1	0'07	2'1	0'3	0'4	0'1	1'2	0'2
Curtidos	0'1	0'2	1'3	1'5	0'5	0'8	0'9	1
Cerám. y vidrio	6'5	4'8	8'5	8'7	7'4	8	7'8	7'5
Molienda	58'1	46	39'9	42'5	46'2	51'8	45'5	46'1
Jabón, cola...	1'2	5'4	1'4	3	1'9	2'1	1'5	3'3
Aguard. y vinos	15'7	5'1	8'9	3'6	7'5	3'3	9'8	3'9
Papel	1'6	1	1'7	0'9	8'9	2'7	3'7	1'5
Químicas	—	—	0'6	0'2	0'6	0'3	0'5	0'2
Varios	1'2	0'5	8'2	2'6	1'8	1	4'8	1'6
TOTALES	99'9	99'9	99'9	99'9	99'9	99'9	99'8	100
Anexo: % cuotas y contribuyentes provinciales respecto al País								
	20'3	25'3	49'8	45'9	29'8	28'7	99'9	99'9

Font: Azagra, J. 1982, p. 186. (V): valor de les quotes pagades. (n.º c.): número de contribuents.

Després d'analitzar les fonts d'origen fiscal i valorant el conjunt de la indústria fabril, aquest autor confirma “la feblesa de les bases a sobre de les quals haguera pogut desenvolupar-se el procés industrialitzador valencià”⁴⁰. Motiu pel qual, apunta, l'estudi de la indústria valenciana se ha realitzat per sectors, parant més atenció als d'importància destacada i desestimant, per tant, la indústria farinera malgrat el volum que representava en el total del territori valencià. Assumint el què s'ha dit, si es compara el nombre de contribuents amb el de molins⁴¹, o com fa Azagra, comparant el percentatge de contribuents amb el valor de les quotes, el nombre de contribuents és lleugerament més gran que el valor de les quotes i dels molins, “el que implica unitats tributàries xicotetes i, en conseqüència, empreses d'escàs volum per regla general”⁴². Així doncs, les dades semblen ser concloents, a finals de la dècada dels anys 40 del segle XIX ens trobem una indústria “on tots estaven interessats en mantenir el sistema tradicional. La inversió en

³⁹Datos de la *Estadística Administrativa de la Contribución Industrial y de Comercio*. 1857.

⁴⁰Azagra Ros, J. *Noticia de la situación fabril...*, op. Cit., pàg. 186.

⁴¹ Segons el cens de 1847 es comptaven 473 a la província de València més els 158 de la Vega de la ciutat, i per a l'any 1862 segons la Guia fabril de Giménez Guitied 517.

⁴²Azagra, J. *Noticia de la situación fabril...*, op. Cit., pàg. 187.

*maquinària no tenia garantitzada la rendibilitat en un marc dominat per una oferta major a la demanda, i la deficiència en els transports*⁴³, i deu anys després continuem davant un ofici artesà, de baixa productivitat i pocs avenços tècnics, per tant, una indústria destinada a satisfer principalment les necessitats locals⁴⁴.

La producció farinera.

1. Mercat i demanda.

En aquest punt seria interessant realitzar alguns apunts sobre el mercat i la demanda, així com la política governamental al respecte, per mirar de vore el paper que aquests factors tingueren en el procés de formació i desenvolupament d'aquesta indústria, i valorar-ho així amb més objectivitat. Considere més adient analitzar el conjunt dins d'un procés de molt de temps, en què intervenen diferents factors, la qual cosa permet que ens allunyem de la foto fixa que ofereix dades i xifres massa estàtiques. Segons el treball de Javier Moreno, el primer terç del segle XIX estigué caracteritzat pel component proteccionista; durant el trienni liberal, al juliol del 1820 es prohibeix l'entrada de blats i farines de l'estranger, situació que es prorrogarà al llarg de l'any següent a causa de la pressió de diputats catalans i castellans. Això constituí un estímul en l'evolució de l'ideari proteccionista⁴⁵; com apunta aquest autor, el 1824 la llei pren un caràcter definitiu amb la voluntat d'aïllar el mercat espanyol de la competència estrangera. Posteriorment, Javier de Burgos, el 1834, mantindrà la prohibició del 1820. Aquesta política proteccionista entaulava un factor de risc, donat que en moments d'escassetat de blat les conseqüències socials n'eren desastroses. Aquest factor proteccionista juga un paper rellevant a l'hora de potenciar, o contrarestar, una indústria que, com hem vist, estava destinada a l'abastiment local i que encara, en conjuntures puntuals d'augment de la demanda, és capaç d'adaptar-s'hi.

Una d'aquestes importants caresties ocorregué durant el període de 1837-38, motivada per la guerra Carlista i la necessitat de subministrament a les tropes. Encara en aquests moments les burgesies continuaren pressionant el govern per mantindre la protecció exterior amb el fi de conservar el fructífer mercat interior d'aleshores, que

⁴³Ferri, M. *Molins i moliners al segle XIX...*, op. Cit., pàg. 456.

⁴⁴Azagra, J. *Noticia de la situación fabril...*, pág. 196. Senyalat per a tots els sectors, recalca que estem davant d'una realitat més propera a l'etapa preindustrial que el modern capitalisme.

⁴⁵Moreno Lázaro, J. (1998). *La industria harinera en Castilla la Vieja y León, 1778- 1913*. Tesi doctoral. Pàg. 195.

subministrava farines castellanques a Barcelona i productes tèxtils catalans a l'interior; segons Moreno Lázaro, la junta de Comerç de València també era procliu a mantindre la prohibició en les importacions durant aquest període de guerra. Segons aquest autor, tot i així les importacions clandestines existien. Les illes Balears quedaren exemptes dels decrets sobre importació, la qual cosa donà lloc a una redistribució de blat importat des de ports de l'arxipèlag fins als de la costa lleuantina, situació que fou denunciada per les juntes de comerç i combatuda des del govern. Amb el manteniment de les mesures proteccionistes, el govern encoratjava d'aquesta manera els inversors a comprar Béns Nacionals productes de la desamortització. El 1840, el tradicional molí del Batà de Paterna es vengué a uns particulars i esdevingué la primera fàbrica de farina moderna de València. Comptava amb maquinària per a la neteja i selecció de la farina, que era introduïda tant al mercat nacional com a l'internacional, i fins i tot s'exportà a Amèrica. Es diferenciava de la resta de molins tradicionals en el fet que aquests treballaven amb el blat dels propis clients, perquè en aquests anys *“la gent encara no estava acostumada a comprar farina, sinó que tenia el seu propi blat i l'hi duïen per moldre”*⁴⁶.

Altra vegada, la carestia estigué present en el període 1848-48, quan el Regne Unit importà blat i farina del territori nacional. Allò que era una oportunitat pels productors es traduïa en crisi de subsistències, un problema social de caràcter nacional per la impossibilitat d'importar blat. El problema de carestia que representà aquesta conjuntura feu que el govern prohibira l'exportació de farines en aquests mateixos anys, imposició alçada el 1848⁴⁷. Un important productor fariner en aquesta època és el molí de la Penya. Aquest molí, situat sobre el caixer principal de la séquia de Moncada, aigües avall del molí del Batà, produïa 8000 faneques anuals de blat segons les dades facilitades per Marc Ferri a partir del cens de molins de la província de València del 1847. Així mateix, segons aquesta mateixa font, el nombre de faneques que eixien anualment de la província sumen un total de 517.905, aproximadament 500.000 quintars, de les quals 56.000 es produïen als onze molins ubicats a Paterna.

Una nova crisi similar a les anteriors tingué lloc a conseqüència de la guerra de Crimea durant els anys 1853-56. Durant l'any 1855, l'estat espanyol fou el principal abastidor de farines per als britànics, les disponibilitats de blat de la població espanyola

⁴⁶Guinot, E. *Camins d'aigua...*, op. Cit., pàg. 94.

⁴⁷Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 203.

es rebaixaren un 14%⁴⁸. L'escassetat i la falta de tacte polític, que veié en les exportacions una gran oportunitat d'ingressos afegits, tingué com a conseqüència moviments de tipus insurreccional motivats principalment per les caresties. Al juny del 1855, a Barcelona s'alçaren barricades i el poble s'enfrontà a l'exèrcit. El balanç fou de centenars de morts i ferits en ambdós bàndols durant la que fou la primera vaga general de l'Estat. Atesa la crisi de subsistències, es decretà la lliure introducció de grans al juliol del 1856 i es perllongà fins el 1859, una vegada superats els efectes de la crisi⁴⁹. En aquest mateix any de 1859, l'Estat espanyol exportà de nou farines als britànics per la impossibilitat que blat i farina arribaren a l'illa, tant per la guerra civil als Estats Units, que la privà d'aquest mercat, com per la guerra d'unificació italiana, que impedia l'arribada de blat des del Caucas.

Segons les dades de la guia fabril del 1862, any en el qual la importació de grans i farines és prohibida, la província de València produïa quasi 3 milions de quintars de farina (incloent-hi les obtingudes amb dacsa, ségol, ordi i arròs), i donava faena a 1988 operaris, enfront dels 1723 operaris documentats a la mateixa font a Lleó. El conjunt moliner de Paterna comptava, segons aquesta mateixa font, amb 41 pedres de moldre i hi treballaven 89 operaris. A partir d'aquestes dates es pot parlar d'una transformació a la indústria farinera valenciana. D'una banda, s'hi introdueix el vapor com a element dinamitzador, tot i que serà merament testimonial, i d'una altra es vorà afavorida per certes conjuntures que s'encadenaran i propiciaran el creixement del sector en l'àmbit industrial i es desenvoluparà allò denominat la *farina del litoral*⁵⁰. Primerament, com ja he avançat, la lliure introducció de blat després de la crisi de subsistències de 1856-57 fou el motiu pel qual es decretà la lliure entrada de blat i farina al territori nacional que es perllongà fins al gener del 1859; de les més de 8 milions de faneques de blat importat, quasi 3 milions arribaren a Catalunya⁵¹. Segons Moreno Lázaro, durant el període 1859-63, Alacant fou el gran port blader espanyol i enviava el 41,8% del blat transportat, dades que corroboren la creació i desenvolupament de l'anomenada farina del litoral. Així mateix, la farina de blat exportada en el període 1855-59 suposa el 9,3% de les

⁴⁸Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 206.

⁴⁹Ídem., pàg. 211.

⁵⁰Martínez Serrano, J. A., y Soler i Marco, V. (1983). "El caràcter perifèric del sector fariner valencià (1870-1923)" en *1er col.loqui d'història agrària, Barcelona. 1972*. València.

⁵¹Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 209.

importacions nacionals, només superada pel vi amb un 26%. Aquest fou el major percentatge d'exportació de farina des de l'inici del XIX fins els anys 70⁵².

Després del tancament de les fronteres espanyoles a l'entrada de blat, en aquest mateix any de 1859, s'encadena un altre factor que permet mantindre la producció d'aquesta indústria al litoral. El 1859 fou l'any de la unificació italiana, un dels principals proveïdors de farina provinent de Sicília a Gran Bretanya. Alhora que el conflicte dificultava l'arribada de blat des del Caucas, també hi arribaven menys cereals d'origen estatunidenc, un altre dels principals productors, a causa de la guerra de secessió entre 1861-65, la qual cosa obligà els britànics a abastir-se tant de farina com de blat en territori espanyol⁵³.

El 1863, el territori valencià comptava amb un total de 1.034 molins i 12 fàbriques de farina, les quals tenien en teoria capacitat de produir un total de 581.000 tones anuals⁵⁴. En la dècada posterior, l'arribada d'enormes quantitats de blat americà i rus provocà la caiguda dels preus i la crisi coneguda com la *gran depressió* (1873-1879). Aquesta situació afavorí la indústria farinera del litoral amb una baixada del preu del blat, contràriament al que passà a Castella, donat que aquesta oferta de cereals es traduí “*en l'obtenció d'uns preus cada vegada menys remuneradors, en la disminució de la producció i en un progressiu desplaçament dels cereals autòctons dels seus mercats tradicionals*”⁵⁵, motiu pel qual començaran els primers conflictes entre la farina del litoral i la castellana, entre lliurecanvistes i proteccionistes. Cal recordar que, el 1865, les desamortitzacions ja havien conclòs, i això implicava que la protecció de les “*farines espanyoles havia produït els efectes fiscals desitjats* (mercat monopolitzat principalment pels productors castellans), [de manera que] *el mercat antillà no era ja imprescindible per a dur a bon terme la venda dels Bens Nacionals*”⁵⁶. A aquest últim factor se li suma un altre no menys important: l'abolició de l'esclavitud als Estats Units aquest mateix any de 1865, motiu pel qual Espanya, influenciada pels esdeveniments, volgué preparar el camí mitjançant l'abaratiment de les farines. Això suposà la fi de la política de reserva del mercat colonial a les farines espanyoles, tot i que no suposà la fi de les exportacions.

⁵²Bahamonde, A. *Historia de España...*, op. Cit., pàg. 367.

⁵³Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 215.

⁵⁴Ídem., p. 328.

⁵⁵Martínez Serrano, J. A., et. Al. *El caràcter perifèric...*, op. Cit., pàg. 381.

⁵⁶Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 466.

A partir del 1868, les tesis lliurecanvistes agafen força durant el sexenni democràtic. El 1869 s'aprova una nova llei aranzelària de caire lliurecanvista en la qual, entre altres mesures, com apunta Bahamonde, hi havia en projecte un canvi radical on els aranzels deixaven de ser elements de protecció per a ser instruments merament recaptatoris. A partir del 1885, la indústria farinera del litoral treballa amb blat estranger i fa la competència a la potent i tradicional indústria castellana, "*tot el litoral mediterrani realitzà importacions massives de l'exterior, donat que el cost de producció era molt més baix a les enormes praderes nord-americanes i russes que no pas a l'endarrerida i semifeudal agricultura castellana-andalusa*"⁵⁷. Segons el treball de Martínez i Soler, durant els anys 1890-92 les exportacions creixeren gràcies a la llei de relacions comercials, període de certa bonança pel sector amb les seues exportacions pels problemes de prevenció de la guerra de Cuba. Després de la derrota en 1898, es perdé un important mercat que aprofundí encara més els problemes entre fariners del litoral i castellans. Els últims volien tancar totalment i absoluta el mercat espanyol al blat estranger per donar-hi eixida exclusivament a la seua producció; pel contrari, els fariners del litoral sol·licitaven l'aplicació al blat de la llei d'admissions temporals de 1888. La postura, tant de la indústria catalana com de la Cambra de Comerç de València, era clara respecte de la crisi, l'obertura cap als mercats internacionals era l'única manera de salvar una indústria que, vers les primeries del segle XX, estava prou mecanitzada i desenvolupada per a poder realitzar exportacions considerables.

El desenvolupament definitiu d'aquesta indústria es produí a partir de la introducció, durant l'últim quart del segle, del procediment austrohongarés, sistema que substitueix les tradicionals pedres per cilindres de fosa en la mòlta. Vers l'any 1900, la província de València comptava amb 13 molins amb aquest sistema, la qual cosa la situava al segon lloc del rànquing provincial nacional⁵⁸. Aquest moment serà l'ocàs per als molins tradicionals, ja que es veuran eclipsats per les modernes fàbriques de farina, impotents enfront d'aquests nous gegants de producció, que a més a més va augmentant fins la segona dècada del XX. Entre els factors que ho propicien, hi ha el progrés tècnic, juntament amb l'emprament de noves energies, així com les millores de les comunicacions i els mitjans de transport que eliminen, d'aquesta manera, del circuit comercial els xicotets productors, que es veuen incapaços per a competir amb unes

⁵⁷ Martínez, J. A, y Soler, V. *El caràcter perifèric...*, op. Cit., pàg. 382.

⁵⁸ Ídem. pàg. 386.

modernes fàbriques que, a més a més, s'ajusten als nous gustos dels mercat, “*tendent a consumir farines i pa més i més blanc, la qual cosa exigeix instal·lacions de cernuda més perfectes, impossibles d'establir econòmicament a indústries de xicotet rendiment*”⁵⁹.

Vers el 1918, l'actualment conegut com a molí *Reial*, antic *Martinet*, a Paterna, deixa la seua antiga activitat com a molí fariner i esdevé fàbrica de caolí i arenes silícies, sense deixar d'aprofitar la força hidràulica. El motiu fou la seua incapacitat per competir amb el molí veí de *Martinet*, que aleshores ja havia sigut transformat en una destacada fàbrica farinera. Però, tot i que puga parèixer el contrari, aquest creixement serà també un cant del cigne per a moltes d'aquestes fàbriques, donat que els problemes amb els productors castellans persistien al voltant del mateix conflicte, el qual finalitzà amb el triomf del proteccionisme, la qual cosa suposarà la fi del sector o, almenys, del seu desenvolupament i creixement com a indústria important. Així ho apunten Martínez i Soler: vers el 1919 l'Associació Regional Valenciana de Fabricants de Farina suspengué la producció per la impossibilitat de proveir-se de blat argentí. La victòria del proteccionisme desestabilitzà els preus alhora que existia superproducció en el sector, fet que derivà en un decret el 1926 que prohibia la instal·lació de noves fàbriques i l'ampliació de les ja existents, “*en qualsevol cas, les noves condicions aranzelàries feren que en tot aquest procés intervencionista eixiren discriminades les molineries perifèriques, entre elles la valenciana*”⁶⁰.

El declivi en el qual entra el sector fariner en les primeries del segle, sense una conjuntura favorable, fou més que suficient perquè no es donara l'impuls necessari que duguera a apostar pel creixement intern del sector mitjançant la realització de les transformacions empresarials que sí que es feren en l'àmbit europeu. A diversos països del continent s'inicià un procés de concentració horitzontal⁶¹ que consistia en la formació de grans firmes farineres a partir de xicotetes empreses familiars que, així, abraçaven majors quotes de mercat. Ací persistí l'empresa familiar propietària d'una sola fàbrica. Al Regne Unit, entre el 1887 i el 1900, un total de 1.000 farineres es veieren afectades pel procés de concentració horitzontal, però ací diversos factors juguen en contra d'aquest procés, com assenyala Javier Moreno. Les quotes que s'havien de pagar per la Contribució Industrial es fixaven en funció de la capacitat treballant en trams fixes.

⁵⁹Estapé, F. (1972). *Ensayos sobre economía española*. Ariel, Barcelona. Pág. 157.

⁶⁰Martínez, J. A, i Soler, V. *El caràcter perifèric...*, op. Cit., pàg. 389.

⁶¹Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. Cit., pàg. 701.

D'aquesta manera, l'absorció d'una empresa per una altra mancava d'incentius i, per tant, de sentit pels empresaris. A més a més, la figura mercantil que facilitava aquestes transformacions, les Societats Anònimes, estigueren subjectes a doble imposició fins el 1907.

2. L'estructura gremial i els moliners de Paterna.

L'estudi dels gremis mereix que s'hi pose una mínima atenció, perquè en aquests trobem els orígens i la primera etapa d'industrialització. Els gremis, a banda de la seua tradicional funció de regular el treball i la producció, exercien altres funcions, com la d'intermediaris fiscals, així com de tipus social, amb la seua presència en celebracions cíviques i religioses, “*en les quals afirmaven, mitjançant el ceremonial, la seua pròpia honorabilitat*”⁶². La renovació de les ordenances de totes les corporacions d'ofici es realitza durant l'últim quart del segle XVIII. En concret, la del gremi de moliners de València es realitza el 1773, dins del context de renovació on la legislació gremial queda sotmesa a les autoritats centrals i ha de passar prèviament pel Consell Reial, pel Fiscal Reial i per l'Audiència de València, abans de ser aprovada. Com apunta Fernando Díez, això suposarà una progressiva intervenció governamental sobre les corporacions, que tendeix a uniformar-les per tal d'escometre les disfuncions que el monopoli gremial creava en el “*sector de transformació de bens i al comerç en general*”⁶³. Pel que fa a l'àmbit territorial sobre el qual exerceix la seua jurisdicció, el gremi de moliners controla la ciutat de València i la seua general contribució. Això significa ampliar el seu territori a les comarques de l'Horta. Quant al procés de renovació de les Ordenances gremials, hi ha una tendència vers l'actualització a causa de les transformacions demogràfiques i econòmiques de l'època, així com per a solucionar problemes financers amb l'augment de les taxes que, com assenyala Fernando Díez, en certs casos n'és el motiu fonamental.

Pel que fa a altres aspectes de les ordenances del gremi de moliners, la formació d'aprenents, així com el pas d'oficial a mestre, detallen que l'aprenent haurà de tindre almenys 14 anys per a començar, i que ha de passar un mínim de quatre anys sota les directrius del seu mestre. Una vegada transcorregut aquest període, i després del pagament de dues lliures al Gremi per la matrícula, exercirà com a oficial un mínim de dos anys més fins a realitzar l'examen pel qual podrà ser anomenat mestre. Les

⁶²Díez, F. (1990): “*Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*”. València. Alfons el Magnànim. Pág. 37.

⁶³Ídem. Pág. 38.

ordenances tracten també aspectes de tipus laboral que regulen, per exemple, la sol·licitud i acolliment d'aprenents i oficials d'uns mestres a altres, cosa que queda assenyalada com a competència deslleial, evitant així que algú pugui acaparar més quotes de mercat. En aquesta mateixa direcció va la mesura que prohibeix a un mestre moliner tindre més d'un molí. Així mateix, el fet d'obligar tant a aprenents com a oficials a realitzar el seu aprenentatge durant un temps determinat, mesura encaminada principalment al coneixement de les tasques de l'ofici, és indirectament un fons de reserva de mà d'obra que, com apunta Díez, “*està sotmesa a condicions laborals específiques de precarietat*”. També veiem prohibida l'associació amb mercaders o particulars per tal d'abastir-se de blat fiât a llauradors “*perquè això seria també competència deslleial i dóna lloc a contínues protestes i recursos*”⁶⁴.

Totes aquestes mesures estaven encaminades a l'igualitarisme que simbolitzaven tradicionalment els gremis, a salvaguardar l'esperit corporativista, la qual cosa afavoreix l'aparició d'una oligarquia gremial i caracteritza el gremi com a un sector tancat a un determinat grup que limita la seua expansió comercial, motiu pel qual hi ha una tendència cap a un progressiu sotmetiment i intervenció de l'autoritat central a través, entre altres mesures, d'aprovar aquesta renovació legislativa en un intent d'evitar el monopoli gremial. Aquesta última situació de monopoli mostrarà la seua màxima tensió en la nova escena política del primer terç del segle XIX, només solucionada amb la supressió dels gremis, la qual possibilita la construcció de nous molins. D'una altra banda, la pervivència dels gremis -el de moliners es dissoldrà el 1875- seguirà creant certes resistències, ja que el volum de treball continua als xicotets molins on subsisteixen les formes tradicionals, i són aquests els que seguiran dominant el panorama de la mòlta. Totes aquestes limitacions durant el període gremial, com apunta Díez, donen lloc a unitats de producció reduïdes i dispersió de la força laboral, fet que, pel que fa a les relacions laborals, “*la institució gremial, feta a la mida dels mestres [així com] la baixa concentració d'oficials, eren marcs que no facilitaven la vivència col·lectiva de la problemàtica que poguera ser comuna. D'una altra banda, l'atomització dels oficis en corporacions gremials independents dificultava l'articulació de reivindicacions comunes*”⁶⁵.

Aquesta és l'herència amb la qual s'afrontaran els canvis produïts una vegada obert el període liberal, i que suposarà el repte al qual s'ha d'enfrontar tota la societat.

⁶⁴Llopis Sánchez, J. *El gremio de Molineros...*, op. Cit., pàg. 65.

⁶⁵Díez, F. *Viles y mecánicos...*, op. Cit., pàg. 88.

Desafiament consistent a abordar un augment de la demanda -en aquest cas de farina- dependent de les diverses conjuntures, donat que, al llarg de la centúria, es crearà un desenvolupament en múltiples àmbits en el qual les comunicacions i el moviment de mercaderies imposaran nous escenaris que requeriran noves respostes. El mercat nacional i internacional serà un escenari que esdevé pràcticament necessari per a la subsistència de la indústria farinera i, en vista d'aquestes noves perspectives, es troben xicotets fabricants que produeixen per a un mercat local amb una tecnologia que, fins aleshores, havia sigut més que suficient.

Aquest és el panorama que tenen davant seu els moliners de Paterna. Com ho afrontaren és difícil de determinar, però, mitjançant la consulta al padró d'habitants de l'esmentada localitat, en les dates de 1824, 1850, 1862 i 1914⁶⁶, he obtingut informació sobre el nombre de veïns que tenien l'ofici de moliner, i així ens hi podem apropar, almenys, una miqueta. Aquesta informació l'he tractada amb tota la cautela possible, atès que l'objectiu d'aquests documents no era un altre que recollir el cens poblacional sense majors pretensions. Per tant, no hi podem atribuir un reflex de la situació preindustrial que es gestava durant gran part del segle XIX a la localitat, donat que no tots els treballadors dels molins de Paterna havien de ser de la localitat. De la mateixa manera, algun veí moliner podia ser-ho d'algun dels molts molins que omplien la xarxa de séquies a qualsevol localitat de la contrada. No obstant això, a partir d'aquests censos, podem constatar de quina manera eren concebuts els seus habitants a través de la seua classificació; així mateix, les dades ens proporcionen prou informació per tractar d'establir possibles llinatges moliners entre les distintes famílies que hi apareixen reflectides, la qual cosa excedeix les pretensions d'aquest treball i quedarà pendent per a un estudi posterior. El que és indubtable és que, gràcies a aquestes dades, podem posar nom i cognoms a les persones que treballaren i visqueren als molins i aproximar-nos d'una manera més quotidiana a uns edificis actualment buits i dotar-los així de contingut històric. D'aquesta manera es fa possible la seua visibilitat després de tant de temps d'abandonament i oblit.

Vers el 1824, Paterna, amb una població de 1585 habitants, comptava amb només cinc dels onze molins catalogats. Encara hauran de passar poc més de deu anys perquè comence la construcció dels sis restants, i perquè l'estructura gremial siga abolida

⁶⁶Arxiu Municipal de Paterna. Volums 62, 32, 48.

definitivament, tot i que sempre sobrevolarà aquest sistema al llarg de tot el segle, com ja assenyalí en un apartat anterior. Aquest mateix any de 1824 perdura la prohibició de l'entrada de blat i farines de l'estranger que s'inaugurà durant el trienni liberal i pren un caràcter definitiu en forma de llei, amb la voluntat d'aïllar el mercat espanyol de la competència estrangera. Paterna, aleshores, comptava entre els seus veïns amb deu moliners i dos treballadors de molí, com ara Francisco Pastor, moliner de 46 anys, i el seu fill Guillermo, de 13 anys, mosso treballador de molí. Les dades aportades no ofereixen prou informació per aventurar-nos a realitzar conjectures, donat que el padró només ens dóna notícia del seu ofici, però, en les dates en les quals es prenen les dades, amb un retrocés en els incipients avanços aportats durant el trienni liberal, tot apunta d'alguna manera al manteniment de les antigues estructures gremials, hereves de les tradicionals maneres de l'encara proper Antic Règim. El transcurs dels anys anirà consolidant les estructures liberals. Així, diversos factors incidiran en la transformació que farà possible el nou model polític, entre ells l'abolició dels gremis com a institució jurídica que, juntament amb la despatrimonialització de l'aigua, impulsarà la construcció de nous molins a la localitat.

D'aquesta manera, a l'inici de la dècada dels anys 40, Paterna ja ha esdevingut un important centre moliner, amb onze molins al seu terme i una capacitat real de mòlta de 56.000 faneques el 1847. Ací la conjuntura ha anat mutant, la producció ha anat augmentant. D'una altra banda, la demanda de blat i farina internacional donà pas a una carestia, amb la consegüent crisi de subsistències, durant el període 1847-48; en l'àmbit local, allò més destacat és que l'antic molí del Batà s'havia transformat en una moderna fàbrica de farines. Aquest és un moment frontissa on perviuen els antics molins, amb les seues velles estructures, exposats a una realitat econòmica i social en ple procés de canvi. D'aquesta manera, tenim dues realitats oposades. D'una banda, el molí del Batà, al qual s'allotjava el director de la fàbrica, José García Pérez, amb els seus fills, juntament amb el moliner, Ramón López, la seua dona i una criada. Aquesta fàbrica donava feina a algunes desenes de treballadors i arribava a introduir les seues farines al mercat internacional. D'una altra banda, persisteix el molí que acull una xicoteta unitat familiar, com és el cas del molí des *Obradors*, habitat per dos matrimonis, on els germans Pascual y Francisco Lerma, tots dos moliners, vivien amb les seues esposes respectives, també germanes, Rosa Mir Estellés i Josefa Mir Estellés, i els tres fills d'un dels matrimonis.

Aquesta última situació era la més comú al conjunt dels molins. Així, de manera semblant, es trobava el molí del *Testar*, on el mestre moliner Bernardo Jorge Lerma vivia amb la seua esposa, quatre fills i la criada Juana Francisca Puig, i compartien espai i faena amb el mestre moliner Juan Francisco Llongo, la seua esposa, Esperanza, i els seus quatre fills; tot i que el padró fa només referència a un molí, hom pot pensar que cadascuna de les famílies ocuparia un dels molins en els quals fou dividit l'edifici original, que són el ja esmentat del *Testar* i el de *l'Escaleta*, adossat a l'anterior, amb tres moles cadascun. Una situació semblant presentava el molí de la *Tandera*, on l'edifici era compartit per dos matrimonis i els seus fills respectius, catorze en total, i del qual els germans Domingo y Pascual Lerma Esteve n'eren els moliners. El molí veí del *Martinet* reproduïa una situació semblant. El vidu José Jorge Vilar, mestre moliner, vivia amb el seu germà, els seus tres fills i dos criats, Vicente Gabarda i Vicenta Mestre, i compartien l'espai amb el moliner José Lerma, la seua esposa, els seus cinc fills i els seus dos criats, juntament amb un tercer moliner anomenat Juan Fabra. Aquest és el panorama al conjunt moliner, a la capçalera de la séquia de Moncada al seu pas per Paterna, però aquests no eren els únics veïns dedicats a la mòlta. Segons el padró del 1850, que recull un total de 1631 veïns, 27 d'ells eren moliners i 5 mestres moliners, un cert augment respecte del nombre de veïns dedicats a aquest ofici l'any 1824, tenint en compte que no serà fins la dècada dels 60 quan la *farina del litoral* comence a ser competitiva.

D'entre tots aquests moliners, els que foren titulars de molins havien de pagar la matrícula industrial que, a partir de la reforma del 1845, era un impost directe consistent en la suma de dos drets, un fix determinat per l'activitat i la grandària de la població d'acord amb el nombre d'habitants, i l'altre proporcional al lloguer pagat pel local del negoci. A partir d'aquests impostos recollits a l'*Estadística de la Direcció General de Contribucions*, Joaquín Azagra, l'any 1855, afirma que el territori valencià és la regió amb la menor pressió fiscal per contribuent, i que hi són minoria els que contribueixen per la secció de fabricació, en què hi ha la molinaria, que suposa el 14,5% del total recaptat, i que pertanyen, la major part d'ells, al grup dels que pagaven entre 100 i 500 rals, quotes que no es corresponen amb fàbriques importants⁶⁷. Per tant, estem davant del grup que hauria d'encapçalar el procés d'industrialització, en el qual ja estaven immersos i amb treballadors al seu càrrec, però es troba fora dels mecanismes de participació política, donat que la quota mínima exigida als electors contribuents era de 400 rals des

⁶⁷Azagra, J. *Noticia de la situación fabril...*, op. cit., pàg. 196.

de la llei electoral del 1846⁶⁸, rebaixada a la meitat el 1865, i no serà fins el 1890 quan el sufragi universal masculí entrarà en vigor.

Noves crisis de subsistències, derivades de la carestia de blat durant la dècada dels 50, donaren pas a la lliure introducció de grans des del 1856 fins al 1859. Aquestes mesures encaminades a pal·liar la crisi de subsistències i les consegüents protestes socials eren una situació excepcional que donava ales al sector moliner. El 1862, quan apareixen més dades derivades del successiu interès estatal per les estadístiques, sabem que la província de València produïa vora tres milions de quintars de farina. En aquesta data, el nombre d'habitants s'ha multiplicat respecte de les dades del 1850. Paterna compta ara amb 2.327 veïns, dels quals, ja sense distinció entre mestre moliner o simplement moliner, 33 es dediquen a l'ofici, només un més que dotze anys arrere. Segons les dades aportades per Giménez Guted publicades el 1862, els onze molins de Paterna donen faena a un total de 89 operaris. Aquest és el moment d'apogeu, la farina de blat exportada en el període 1855-59 suposa el 9,3% de les importacions nacionals, atés que la situació internacional afavorí la indústria farinera amb la baixada del preu del blat. En aquests anys, la industrialització és una realitat. Paterna, a banda de amb el seu conjunt moliner, compta amb dues fàbriques de panys que donen faena a 79 operaris, una fàbrica de teixir llana i cotó amb 40 operaris, i dos telers de llenç amb 20 operaris⁶⁹. Aquesta conjuntura de creixement es mantingué estable fins a pràcticament la fi del segle, quan la introducció dels avançaments tècnics, com ara el sistema austrohongarés, marcaran el declivi dels antics molins i del seu tradicional sistema de mòlta, i abandonaran la seua històrica funció per falta de competitivitat amb les modernes fàbriques de farina per passar d'aquesta manera els seus moliners a engrossir les files del proletariat, perquè el 1914 només hi apareixen anomenats 9 moliners.

Per últim, i per tal d'aclarir l'últim apunt, primerament es fa necessari recordar que ens trobem en general davant d'un teixit industrial baix. En concret, la indústria molinera, com hem anat veient, es caracteritza per xicotets molins familiars on la seua producció està limitada a causa de problemes estructurals i, per tant, amb una producció -llevat d'algun cas- orientada al consum local i que, en conseqüència, no facilita un nivell alt de concentració de treballadors. D'altra banda, en l'àmbit laboral no pareix que

⁶⁸ Caballero Domínguez, M. (1999). "El derecho de representación: sufragio y leyes electorales". En *Ayer* 34. Marcial Pons. Madrid.

⁶⁹Giménez Guted, F (1862). *Guía fabril e industrial de España*. pàg. 180.

existisquen encara -perquè es desenvoluparan posteriorment tal i com els coneixem actualment- codis de treball sustentats per un substrat jurídic que regule les relacions laborals. Per això hom pot pensar que les tradicions gremials hi persisteixen i exerceixen encara una herència pesada. Durant, com a mínim, la primera meitat del XIX, l'experiència de l'expert com a especialista és encara important. Al padró de 1850 es citen cinc veïns mestres moliners, categoria amb fortes reminiscències gremials. Posteriorment, l'augment de la producció, com hem pogut observar, juntament amb la introducció de nova tecnologia i maquinària a la indústria molinera, són factors tant del procés d'industrialització com del de proletarització. D'aquesta manera, la introducció de nova maquinària va fent que, a poc a poc, l'antic treballador especialitzat vaja esdevenint prescindible. D'alguna manera es dóna una ruptura amb la tradicional manera de treballar, i emergeix així una nova figura, la del treballador, el proletari assalariat, que ocupa el lloc davant de la màquina i s'eliminen, d'aquesta manera, els vells privilegis dels oficis, donat que s'igualava amb els seus companys en tots els aspectes, tant socials com econòmics, i es fa possible així la futura experiència col·lectiva al món obrer que conformarà la consciència i la identitat de classe.

Conclusions.

El conjunt moliner de Paterna, representat en l'actualitat pel que queda de set dels antics edificis catalogats, en diferents estats i usos, són les empremtes d'un conjunt d'edificacions que, durant segles, foren centrals en la vida dels seus habitants. Centralitat per l'evident i necessària funció d'abastiment de farina a la població, principal raó per a la qual estaven destinats. Aquests molins, per la seua concreta adaptació als condicionants paisatgístics, estan estratègicament situats per tal de no alterar el curs normal de l'aigua, la qual cosa obeeix a la idea innata de sostenibilitat que, des de l'assentament de la població musulmana fa 1.200 anys, s'aplicà en la gestió del preuat recurs hídric, un bé comunal vital per l'economia i el manteniment dels habitants del territori. Així mateix, aquests edificis s'emmarquen dins d'un conjunt d'elements que compleixen aquest propòsit harmònic de sostenibilitat i gestió dels recursos, com també ho són la xarxa de sèquies, assuts, basses, partidors, etc., que configuren així, mitjançant l'aigua, un paisatge, una cultura i un teixit social resultant de la interacció dels seus habitants amb el medi.

D'aquesta manera, els molins han complert la històrica funció de cobrir les necessitats bàsiques de la societat de l'entorn, i amb aquestes premisses s'arriba al segle

XIX, una centúria d'importants canvis estructurals dels quals no quedaran exempts aquests edificis. Ja en una data tan primerenca com és la segona meitat del XVIII, la política centralista i de modernització, l'expansió arrossera i l'augment demogràfic que multiplicà la demanda de blat foren factors essencials perquè s'iniciara el procés de construcció de nous molins per donar resposta a les noves conjuntures que s'estaven generant. Serà amb la inauguració del període liberal, però, amb l'abolició dels senyorijs i amb les desamortitzacions, quan es començarà a liberalitzar el sector. Entre les múltiples mesures adoptades pels governs liberals, trobarem dos decrets que afecten més directament l'apogeu moliner, com són la dissolució dels privilegis gremials i la despatrimonialització de l'aigua.

Serà durant aquest període quan es construïran nous molins a Paterna, la qual cosa la caracteritzarà com a un important centre productor. Llevat del de Cardona, construït vers el 1776, a partir del 1836 es construïran sis nous molins. Caldria afegir que, en aquesta conjuntura, es dona un conjunt de transformacions, també en l'àmbit global, on el progrés tècnic, l'emprament de noves energies, les millores de les comunicacions i dels mitjans de transport, estimulen el mercat i la demanda i propicien dos importants processos, el d'industrialització i el de proletarització. D'aquesta manera, podem descriure els molins de Paterna com a un conjunt preindustrial, l'únic que es podia trobar a l'horta de València al llarg del segle XIX, donat que aquestes unitats, en conjunt, presentaven inicialment algunes de les condicions necessàries per afrontar aquesta tessitura, la qual cosa evidencia el molí del *Batà*, el qual sabé explotar les condicions per a experimentar aquest procés des de 1840. Sota aquestes premisses descobrirà l'evolució dels molins al llarg de tota la centúria. En ella, les tensions internes entre les maneres tradicionals i la mecanització producte de l'entrada de maneres capitalistes evidenciaran la capacitat d'aquestes unitats fabrils de desenvolupar-se sota les pautes de la industrialització o desaparèixer, com ocorrerà de fet en les primeres dècades del segle XX.

Enfront d'aquest nou repte, no tota la responsabilitat recaurà sobre xicotets fabricants amb unes unitats fabrils de tecnologia rudimentària que produeixen en un mercat restringit i exclusivament local, com la majoria dels estudis s'afanyen a assenyalar. Es fa imprescindible apuntar que les polítiques econòmiques, i fins i tot les socials, derivades dels successius governs, jugaren també un paper important en l'apogeu i caiguda d'aquest sector, factors exògens a la pròpia indústria, però crucials pel seu

esdevindre. Amb això em referisc primerament a les polítiques proteccionistes que caracteritzaren pràcticament tota la centúria, i que durant la primera meitat del XIX estigueren encaminades a afavorir el mercat interior monopolitzat per industrials castellans i catalans, burgesies influents que pressionaren els successius governs per mantindre els seus privilegis de mercat. Les conseqüències del proteccionisme es traduïren, com s'ha pogut evidenciar en moments puntuals, en crisis de subsistències per la prohibició de l'entrada de blat, situació a la qual el govern responia amb tímides obertures que permetien l'augment de la producció i l'apogeu d'aquest sector en territori valencià. Aquest apogeu coincidia amb conjuntures internacionals excepcionals, com ara la guerra d'independència nord-americana o la guerra de Crimea, on la demanda externa de blat i farina es disparava i feia augmentar la producció del sector fariner. Era la conjunció d'aquests factors, demanda exterior i proteccionisme, la que provocava les crisis de subsistències per l'augment de l'eixida de grans i farines juntament amb la prohibició d'entrada a la matèria prima.

Juntament amb l'apogeu que es dona en la segona meitat del segle, cal apuntar la introducció de novetats mecàniques que permetran fer el salt qualitatiu en el sistema productiu. D'aquesta manera, s'ajunten mecanització i polítiques lliurecanvistes, amb els seus daltabaixos, perquè el proteccionisme i el lliurecanvisme seran el principal motiu de conflicte al sector entre diferents territoris, la qual cosa possibilitarà el vertader inici d'un procés d'industrialització seriós al sector fariner. Amb aquests factors, els quals pareix que auguren una arrancada o, almenys, un incentiu per a la formació d'una indústria desenvolupada, cal assenyalar que els moliners encarregats d'encapçalar aquest procés es troben fora dels mecanismes polítics i socials de l'estat, ja que la quota mínima que s'exigia als electors contribuents era de 400 rals des de la llei electoral del 1846, rebaixada a la meitat el 1865, i aquests pagaven per sota d'aquest mínim requerit. Aquest moment d'apogeu serà l'ocàs per als molins tradicionals, més acusat en les primeries del segle XX, quan els molins del *Batà*, *Penya*, *Cardona*, *Martinet* i *Tandera* introduïsquen el sistema de cilindres i eclipsen la resta.

Entre els factors que ho propicien, hi ha el progrés tècnic ja apuntat, juntament amb l'emprament de noves energies, així com les millores de les comunicacions i dels mitjans de comunicació, de manera que s'elimina del circuit comercial els xicotets productors, que no poden competir i que, a més a més, no s'ajusten als nous gustos del mercat i que, d'aquesta manera, canvien el seu tradicional ús de fariners i adquireixen

altres utilitats. Aquest enganyós moment de creixement, però, marcarà l'inici de l'ocàs de la indústria farinera, donat que el triomf del proteccionisme desestabilitzà els preus i impedí el desenvolupament com a sector important d'aquesta indústria, que començà a decaure en la dècada de 1920. Un altre factor que jugà en contra d'aquest procés fou el pagament de les quotes per a la Contribució Industrial, que es fixaven en funció de la capacitat treballadora en trams fixos. D'aquesta manera, l'absorció d'una empresa per una altra mancava d'incentius i, per tant, la conformació de grans firmes, tal i com ocorria a Anglaterra, no fou ací una opció contemplada. A més a més, la figura mercantil que facilitava aquestes transformacions, les Societats Anònimes, estigueren subjectes a doble imposició fins el 1907. Dels cinc molins que introduïren novetats mecàniques en les primeries de segle, només els molins del *Batà*, *Cardona* i *Martinet* persistiran com a fàbriques de farines fins als anys seixanta i setanta del segle XX.

Per últim, pel que fa a la figura del moliner, veiem com la tradicional manera de treballar és present durant tota la centúria a la majoria dels molins, la qual cosa es tradueix en que és encara important l'experiència de l'expert com a especialista, representat en la figura del mestre moliner, de connotacions gremials i que, com a col·lectiu, persisteix fins a la fi de segle. El gremi de moliners no es dissoldrà fins el 1875, tot i que la seua presència siga merament testimonial, de caràcter religiós i festiu. D'aquesta manera, tenim uns molins que presenten un teixit industrial baix, caracteritzat per xicotetes unitats familiars amb una producció limitada a causa de problemes estructurals i, per tant, amb una producció -llevat d'algun cas- orientada al consum local i que, en conseqüència, no facilita un nivell alt de concentració de treballadors. Per això, hom pot pensar que les tradicions gremials hi persisteixen encara i que exerceixen una pesada herència. Serà amb la introducció de nova maquinària i amb la formació de vertaderes fàbriques de farina quan no només es desplace els antics molins, sinó també les antigues maneres de treballar. La mecanització fa que, a poc a poc, l'antic treballador especialitzat vaja sent prescindible. D'alguna manera, es dóna una ruptura amb la tradicional manera de treballar i emergeix així una nova figura, la del proletari assalariat, durant les primeries del segle XX.

Annex: la molinaria als principals centres productors regionals.

Ara que ja hem vist l'evolució dels molins i del sector moliner al territori valencià, serà útil mirar de realitzar una comparativa amb algunes províncies, tasca per a la qual em serviré de l'obra de referència "*Pautas regionales de la industrialització espanyola*", de Nadal i Carreras⁷⁰. Pel que fa a la indústria farinera cantàbrica, cal destacar que, en una data tan primerenca com el 1779, s'hi estableix una fàbrica de farines d'importants dimensions econòmiques que dóna faena a un total de 39 persones; aquest mateix any i els següents continua l'establiment de noves fàbriques de farines⁷¹. Aquest prematur i prometedor inici de la indústria farinera s'assenta sobre la base d'una demanda favorable, que aconsegueix multiplicar considerablement el nombre de nous establiments, així com un indubtable creixement en la producció. L'estructura d'aquesta indústria, durant la primera meitat del XIX, està formada principalment per simples molins i unes fàbriques que, en molts casos, estan parades⁷². En la dècada dels 50, es produeix la introducció del vapor i una renovació dels processos de producció, tot dins del marc del favorable comerç colonial i de la seua eixida a través del port de Santander. Segons dades aportades per Javier Moreno a partir de la contribució industrial del 1863, Cantàbria comptava amb 23 fàbriques de farina, la segona per nombre en l'àmbit nacional, i amb 645 molins, amb una capacitat de producció de prop de 400.000 tones anuals⁷³.

La principal indústria a Castella i Lleó durant la primera meitat del XIX era l'alimentària, i hi destacaven la molinaria i el sector fariner. El 1863, "*els molins i fàbriques de farines representaven un 84% del subsector alimentari, el 1900 un 57% a Castella i un 69% a Lleó*"⁷⁴. Aquest mateix any, segons dades de Javier Moreno, el conjunt de molins i fàbriques de farina de tota la província comptava amb 4.677 molins i 93 fàbriques, amb una capacitat de producció de 2 milions i mig de tones de farina. Com assenyalava l'obra de Nadal, com a gran productora tant de blat com de farina, les principals exportacions que es realitzaven eren, òbviament, d'aquests dos productes. Així, el 1878 s'exportaren 84.000 tones de blat i quasi 95.000 de farines. L'expansió del cultiu del cereal, les desamortitzacions, la modernització dels transports, així com la disposició tant

⁷⁰ Nadal, J., Carreras, A. (1990). *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Ariel. Barcelona.

⁷¹ Ídem., pàg. 80.

⁷² Nadal, J., Carreras, A. *Pautas regionales de la industrialización...*, op. cit., pàg. 81.

⁷³ Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. cit., pàg. 328.

⁷⁴ Nadal, J., Carreras, A. *Pautas regionales de la industrialización...*, op. cit., pàg. 165.

del Canal de Castilla com de transport ferroviari, a més de disposar del port de Santander per tal de donar eixida a les mercaderies, són part de les causes que feren possible l'explosió i desenvolupament de la indústria farinera en la província i que es convertira en la principal productora de l'àmbit nacional. Tota aquesta indústria es veié afectada per la pèrdua dels mercats colonials, que provocaren situacions de sobreproducció, i s'evidencià que el seu creixement havia estat basat en la "*protecció brindada per uns mercats protegits per l'aranzel i per la distància*"⁷⁵. Aquest retrocés del sector s'evidenciarà del 1900 endavant.

A Aragó, a mitjan segle XIX, el sector alimentari destaca per damunt de qualsevol altre i suposa sectorialment més del 60%. Ens trobem de nou que és mitjançant la transformació de productes agraris on es produeix el principal procés d'industrialització. Pel que fa al sector fariner, Germán Zubero ens descriu una situació molt similar a la descrita per altres autors per les diferents províncies. Així, en la primera meitat del segle XIX -cite textualment- "*ens trobem que la producció continuava vinculada a les maneres tradicionals de mòlta de gra en xicotets i disseminats establiments que aprofitaven l'energia hidràulica*"⁷⁶. Aquests molins, com apunta l'autor, treballen estacionalment, en un temps inferior als tres mesos a l'any. L'arrancada de la molinaria aragonesa arribarà motivada per la introducció de noves tècniques de producció. Primerament, el ja esmentat procés de moldre, cerndre i classificar farines, i posteriorment el sistema austrohongarés i un assumpte tan significativa i no menys important com el fet que Aragó es trobava entre els principals productors de grans del país durant tot el XIX i que es creà la situació de produir un excedent que es podia comercialitzar i donà lloc a la seua especialització, tal i com s'assenyala en l'obra de Nadal i Carreras. Segons aquests autors, el 1845 Saragossa comptava amb dos potents fàbriques de farina, i s'hi afegí una tercera el 1849; pel que fa al conjunt d'Aragó, el 1856 comptava amb 5 fàbriques de farina que augmentaren fins a 22 en només set anys i que ja eren 58 els anys 1886-87. El creixement d'aquest sector és notable, i entre els motius cal destacar, a més dels esmentats anteriorment, la implantació del ferrocarril direcció Barcelona el 1861. Tal i com assenyala aquest autor, les farineres saragossanes ja representaven, en la dècada de 1860, prop del 14% de la capacitat productiva del país. Aquest augment de les farines aragoneses creà una competència interior que enfrontà els diferents productors. En aquest cas, els castellans i els aragonesos

⁷⁵ Nadal, J., Carreras, A. *Pautas regionales de la industrialización...*, op. cit., pàg. 172.

⁷⁶ Ídem. pàg. 188.

competien pel mercat del litoral, segons apunta Javier Moreno, i això marcà certs límits al sector a Aragó. Amb l'arrancada de la farina del litoral sorgeix un altre competidor entre els productors nacionals. Cal recordar que el 1863 Aragó comptava amb les 22 fàbriques de farina esmentades, Catalunya amb 10 i el territori valencià amb 12. Entre els principals factors que feren possible el creixement al litoral estan la reforma aranzelària de 1869 i el desenvolupament dels transports, així com la introducció del sistema austrohongarés, que feren d'aquest nou i potent productor un competidor més pels fariners aragonesos. El 1900, el conjunt del territori comptava amb 29 fàbriques menys que el 1886.

La molinaria a la regió murciana és representada per Mª Teresa Pérez, en la segona meitat del XIX, com a la principal activitat fabril al territori. Les seues característiques en aquestes dates són encara de xicotets molins “*servits per un o dos treballadors i que utilitzen una tecnologia arcaica*”⁷⁷. Aquests molins, que eren 57 l'any 1876, només trituraven. No s'hi havia instal·lat el sistema de cernuda i classificació, i la majoria eren molins hidràulics -48- i la resta utilitzaven la força del vent. La instal·lació del sistema de cernuda i classificació de farines, així com la introducció del vapor, no apareixen fins la dècada dels 80, i la del sistema austrohongarés no es realitzarà fins el segle XX, quan aparega a l'*Estadística de la contribució industrial* la primera fàbrica.

Andalusia fou un altre gran territori on el cultiu de blat era important, juntament amb Castella i Aragó. Per tant, tingué el seu reflex en la indústria farinera, que vers la segona meitat del XIX suposava el 63% de la indústria global andalusa i superava el 33% d'aportació al conjunt del territori nacional⁷⁸. Segons Javier Moreno, entre 1863 i 1879 el nombre de fàbriques es multiplicà per 17⁷⁹; a les províncies costaneres, com ara Màlaga, Sevilla i Almeria, això fou possible gràcies a l'arribada de blat estranger. L'interior andalús també veié incrementat el seu nombre de fàbriques, motivat per la construcció del ferrocarril. Moltes d'elles eren antics molins que ara es transformaven en fàbriques per l'especial conjuntura, però que, en la majoria dels casos, no empraven maquinària per la neteja i la cernuda⁸⁰, nous establiments que hagueren d'implantar màquines de vapor a causa de la falta de rius.

⁷⁷ Nadal, J., Carreras, A. *Pautas regionales de la industrialización...*, op. cit., pàg. 324.

⁷⁸ Azagra, J. *Noticia de la situación fabril...*, op. cit., pàg. 194.

⁷⁹ Moreno, J. *La industria harinera en Castilla...*, op. cit., pàg. 521.

⁸⁰ Ídem.

Quadre 3. Molins i fàbriques de farina a les províncies espanyoles.

REGION	M O L I N O S					F A B R I C A S					T O T A L				
	Número	Piedras	% Total	Capacidad (**)	% Total	Número	Piedras	% Total	Capacidad (**)	% Total	Número	Piedras	% Total	Capacidad (**)	% Total
Andalucía	2.805	4.044	99,1	1.589	97,7	7	33	0,8	32	2,0	2.812	4.077	100,0	1.622	100,0
Aragón	946	1.280	92,0	400	78,3	22	111	7,9	110	21,6	968	1.391	100,0	510	100,0
Asturias	1.393	1.280	99,8	355	99,4	1	2	0,1	2	0,5	1.394	1.756	100,0	357	100,0
Baleares	1.088	1.088	99,2	243	96,8	5	8	0,7	7	3,1	1.093	1.096	100,0	251	100,0
Canarias	185	185	100,0	68	100,0	-	-	-	-	-	185	185	100,0	68	100,0
Cantabria	645	1.345	95,4	327	83,7	23	64	4,5	63	16,2	668	1.409	100,0	391	100,0
Castilla y León	4.677	7.322	97,9	2.075	82,9	93	428	5,5	425	17,0	4.770	7.750	100,0	2.501	100,0
Castilla la Mancha	1.808	2.196	98,4	757	94,4	12	45	2,0	44	5,5	1.820	2.241	100,0	801	100,0
Cataluña	1.790	2.275	99,8	570	94,0	10	36	1,5	35	5,9	1.800	2.311	100,0	606	100,0
Extremadura	1.624	1.902	98,4	665	99,4	2	7	0,1	7	0,5	1.627	1.910	100,0	665	100,0
Galicia	5.339	6.864	99,5	1.380	98,8	3	8	0,4	8	1,1	5.341	6.653	100,0	1.388	100,0
Madrid	134	212	85,4	30	46,1	4	36	14,5	35	53,8	138	248	100,0	664	100,0
Murcia	447	598	100,0	278	100,0	-	-	-	-	-	447	598	100,0	278	100,0
La Rioja	310	330	98,8	147	97,3	4	4	1,1	4	2,6	314	334	100,0	151	100,0
País Valencià	1.034	1.751	98,8	561	96,4	12	21	1,1	20	3,5	1.046	1.751	100,0	582	100,0
TOTAL	24.225	32.907	97,6	9.442	92,1	198	596	2,3	792	7,8	24.423	33.710	100,0	10.234	100,0

Font: Moreno, J. 1998, p. 329. (*).- Exclosos el País Basc i Navarra. (**). – Capacitat teòrica de mòlta en milers de tones mètriques l'any. Font i metodologia: *Estadística (-ques) Administrativa (-es) de la Contribució Industrial i de Comerç* (anys indicats). S'ha considerat que els molins que treballen més de 6 mesos a l'any ho feien per espai de 36 setmanes; els que treballaven entre 3 i 6 mesos, 18, i els de menys de 3, 6 setmanes. S'ha computat el descans dominical. S'ha considerat que els molins es trobaven actius les 24 hores del dia durant el període de treball. La capacitat de mòlta de les fàbriques s'ha calculat considerant que treballaven 43 setmanes l'any les 24 hores del dia. S'ha estimat la capacitat de trituració d'una pedra, tant als molins com a les fàbriques, en 130 kg l'hora (aproximadament, 3 fanques).

Annex fotogràfic.

Molí del Testar.

Càrcavos amb voltes
semicirculars formant la bassa de
sortida. Molí del Testar.

Entrada de la sèquia de
Moncada al Molí del Testar.

Interior molí del Testar.

Molí del Martinet.

Molí de Martinet.

Molí Martinet. Foto J. Bordás original arxiu: Paco Martínez Navarro.

Molí de la Tandra.

Molí del Batán.

Molí del Batán.

Bibliografía.

Algarra Pardo, V. (2009). *Memoria informativa arqueológica: Memoria de los resultados de la prospección arqueológica para la redacción del Catálogo de Bienes y Espacios Protegidos de Paterna*.

Azagra Ros, J. (1982). “Noticia de la situación fabril valenciana a mediados del XIX según las fuentes de origen fiscal”. En *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. Universidad de Valencia. Tomo I. Valencia.

Bahamonde, A., y Martínez, J. (1994). *Historia de España siglo XIX*. Madrid. Cátedra.

Caballero Dominguez, M. (1999). “El derecho de representación: sufragio y leyes electorales”. En *Ayer* 34. Marcial Pons. Madrid.

Carreras Candi, F. (DIR). (1920-27). *Geografía del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*. Barcelona, Alberto Martín s.a. pp 994-1009.

Ciscar Pallarés, E. (1988). “La sociedad en el siglo XVII”. En *Historia del pueblo valenciano. II*. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. pp 473- 483.

Cotolí, V. (2017). “Memoria histórica de los molinos de Paterna”. En *Jornades sobre arquitectura tradicional valenciana. Assemblea General extraordinària de 2009*. Segura, C. (coord.). Ajuntament de Paterna. Valencia.

Díez, F. (1990). *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Valencia. Alfonso el Magnánimo.

Estadística Administrativa de la Dirección General de Contribuciones. Madrid. 1855.

Estapé, F. (1972). *Ensayos sobre economía española*. Ariel, Barcelona.

Ferrer Mallol, Mª T. (1987). *Els sarrins de la Corona catalano aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació*. CSIC. Barcelona.

Ferri, M. (2000). “Molins i moliners al segle XIX. Notes entorn al cens de molins de la provincia de València de 1847”. En *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia*,

historia i context social. Thomas F. Glick, Enric Guinot y Luis P. Martínez (eds). Valencia. Institución Alfons el Magnànim.

García Sanz, A., y Garrabou, R. (1985). *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona. Crítica.

Giménez Guitèd, F. (1862). *Guía fabril e industrial de España*. Librería Española. Madrid. Librería del Plus Ultra. Barcelona. Alfonso Segura Cuecas. *Industrialización y proletarización en los Molinos de Paterna*.

Guinot Rodríguez, E. (2000). *Camins d'Aigua. El patrimoni hidràulic valenciano. I. La Real Acéquia de Moncada*. València. Generalitat Valenciana, Conselleria d'obres públiques, urbanisme i transport.

Llopis Sánchez, J. (1985). *El gremio de Molineros de Valencia, y su formación profesional, a finales del siglo XVIII*. Valencia. Escuela Universitaria del Profesorado de EGB de Valencia.

Maluquer, J. (1985). "Despatrimonialización del agua". En "*Historia agraria de la España contemporánea*" Barcelona. Crítica.

Martínez Serrano, J. A., y Soler i Marco, V. (1983). "El carácter perifèric del sector fariner valencià (1870-1923)". En *1er col.loqui d'història agrària, Barcelona. 1972*. Valencia.

Moreno lázaro, J. (1998). *La industria harinera en Castilla la Vieja y León, 1778-1913*. Tesis doctoral.

Nadal, J., y Carreras, A. (1990). *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Ariel. Barcelona.

Ostrom, E. (2008). "El gobierno de los bienes comunes desde el punto de vista de la ciudadanía". En *Genes, bytes y emisiones: Bienes comunes y ciudadanía*. Helfrich, S. Ediciones Böll., pp 268-278.

Pardo Molero, J F. "Per salvar la sua ley. Historia del levantamiento, juicio y castigo de la villa de Benaguacil contra Carlos V (1525-1526)". En *Sharq Al-Andalus Estudios Mudéjares y Moriscos*. Nº 14-15. Centro de estudios mudéjares- instituto de estudios turolenses. Teruel- Alicante. 1997-1998.

Pérez García, J M. (1988). “La demografía valenciana de los siglos XVII y XVIII”. En *Historia del pueblo valenciano. II*. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. pp 513- 523.

Peris Albentosa, T. (2012). “La molinería hidráulica en el territorio valenciano durante los siglos XIII- XIX”. En *Investigaciones Geográficas*, nº 57 pp. 39-60.

Rosellò Verguer, V. (1989). “Els molins d’aigua de l’horta de Valencia”. En *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al Profesor Antonio López Gómez*. Valencia. Universidad de Valencia.

Salvador Esteban, E. (1988). “Valencia en el siglo XVI”. En *Historia del pueblo valenciano. II*. Manuel Chust, Rafael Narbona y Vicent Ribes (coord.). Valencia. Levante. pp 393- 413.

VVAA (1995-1997). *Las observaciones de Cavanilles doscientos años después*. Valencia fundación Bancaja.

Recursos web.

Fundación casa ducal de Medinaceli disponible en:
<http://www.fundacionmedinaceli.org/>

Associació Valenciana d’Amics dels Molins (AVAM) en red:
<https://www.uv.es/avam/valencia/pri.htm>

Fotografía molí de Martinet: <https://mnavarrohistoria.blogspot.com/2017/05/el-molino-del-martinet.html>